

Міністерство освіти та науки України
Галицький фаховий коледж імені В'ячеслава Чорновола

Циклова комісія
мовно-літературних дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА

на тему:

**Робота редактора над довідково-пошуковим апаратом навчального
видання (на прикладі підручників з української мови для учнів п'ятого
класу)**

Виконала:
студентка групи В-41
відділення комп'ютерних та
видавничих технологій
Свергун Анастасія Ігорівна

Науковий керівник:
Доктор філологічних наук
Фінклер Юрій Едуардович

Оцінка _____

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Загальна характеристика навчальних видань.....	5
1.1. Загальна типологічна характеристика навчальних видань та їх види за цільовим призначенням і характером інформації.....	5
1.2. Типологічні особливості підручника як виду навчального видання.....	11
1.3. Вимоги до структурування змістової частини.....	19
Розділ 2. Типологічні особливості підручника як виду навчального видання (на прикладі шкільних підручників з української мови).....	24
2.1. Аналіз та оцінка якості навчального підручника.....	24
2.2. Типологічні характеристики навчального підручника з української мови.....	30
2.3. Вимоги до мови та стилю підручника з української мови.....	36
Розділ 3. Особливості роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом навчального видання (на прикладі шкільних підручників з української мови).....	39
3.1. Загальна методика роботи редактора над навчальним виданням.....	39
3.2. Призначення та склад довідково-пошукового апарату видання.....	44
3.3. Специфіка роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом шкільних підручників з української мови.....	47
3.3.1. Особливості роботи редактора над змістом.....	47
3.3.2. Робота редактора над показниками.....	50
3.3.3. Специфіка оформлення колонтитулів.....	52
Висновки.....	54
Список використаних джерел.....	59
Додатки.....	64

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. За радянських часів редактор насамперед був представником закладу, таким собі чиновником, який відповідав за «ідеологічну чистоту» твору, його фактологічну достовірність та естетичну відповідність нормам суспільної моралі та смаку. На сьогоднішній день редактор постає як творець, котрий вже не несе негативних асоціацій, пов'язаних із «радянським» змістом терміна «редактор» (з явним перебільшенням «цензорських» редакторських функцій на шкоду творчих).

В останні десятиліття вітчизняна освіта переживає період кардинальних змін, які певною мірою відображають загальноукраїнські соціально-політичні реалії, певні глобальні зрушення, що відбуваються із освітніми процесами у всьому світі. Ми вступаємо в такий період, коли цілі комунікаційні системи залучені до процесу постійних змін в освіті.

Актуальним та затребуваним на тлі ситуації, що склалася, виявляється комплексне вивчення редакторських функцій як стосовно власне процесу створення навчального видання, так і з позицій вивчення особистісного аспекту професії, виявлення типових і характерних «редакторських» якостей. Нам здається показовим сам факт зростання інтересу фахівців до глибинних, мотиваційних складових професії, необхідність опори на професійні принципи у програмах практичної підготовки фахівців-редакторів.

Об'єкт дослідження: підручники з української мови.

Предмет дослідження: робота редактора над довідково-пошуковим апаратом навчального видання.

Мета дослідження: виявлення особливостей роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом навчального видання. У відповідності до мети необхідно вирішити такі завдання:

- надати загальну типологічну характеристику навчальних видань та їх види за цільовим призначенням і характером інформації;

- виявити типологічні особливості підручника як виду навчального видання;
- проаналізувати вимоги до структурування змістової частини;
- проаналізувати та дати оцінку якості навчального підручника;
- виявити типологічні характеристики навчального підручника з української мови;
- дослідити загальну методика роботи редактора над навчальним виданням;
- визначити специфіку роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом шкільних підручників з української мови.

Теоретична та практична значимість дослідження. Результати дипломного дослідження можуть бути використані для розробки підручників з української мови для 5 класу та редакторської роботи над ними згідно навчальної програми, затвердженої МОН та при підготовці кваліфікаційних кадрів напрямку «видавнича справа».

Структура дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальна кількість сторінок – 82 сторінки.

Розділ 1. Загальна характеристика навчальних видань

1.1. Загальна типологічна характеристика навчальних видань та їх види за цільовим призначенням і характером інформації

У теорії видавничої справи та редагування існують відмінні підходи до агрегування таких видань у загальнотипологічну лінійку. На протязі останніх десяти років у редакторській практиці навчальних видавництв періодично постає проблема типологічної характеристики того чи іншого навчального видання. ДСТУ 3017:2015 [15] виділяє такі види навчальних видань: навчальна програма, підручник, навчальний посібник, навчально-методичний посібник, навчальний наочний посібник, хрестоматія, практикум, робочий зошит тощо.

За функціональним аспектом Гречихін О. та Древіс Ю. пропонують розрізняти навчальні книжки за такими параметрами: програмні, теоретичні, популярні, методичні, інформаційні видання [12, с. 22]. Антонова С. об'єднує їх у відмінні блоки, враховуючи не лише характер інформації, а й безпосередньо цільове призначення кожного виду – це програмно-методичні (керують відповідними системами літератури), навчально-методичні (допомагають організувати роботу викладачів), власне навчальні та допоміжні видання. Залежно від характеру дисципліни, вони можуть бути гуманітарні, математичні, природничі та спеціальні для професійної освіти [3, с. 53].

На нашу думку більш доречною буде наступна типологія навчальних видань представлена на рисунку 1.1.:



Рисунок. 1.1. Видова типологія навчальних видань.

До навчально-теоретичних видань відносять: підручник, навчальний посібник, навчально-методичний посібник, курс лекцій, конспект лекцій, лекція.

Підручник: навчальне видання, що містить систематичний виклад навчальної дисципліни (її розділу, частини), що точно відповідає сучасному державному стандарту освіти, навчальній програмі та офіційно затверджене МОН як даний вид видання [23, с. 142].

Навчальний посібник: навчальне видання, яке доповнює або частково (повністю) замінює підручник, що відповідає основним положенням сучасному державному стандарту освіти, що точно відповідає навчальній програмі, та пропонує авторський погляд на проблеми дисципліни, що вивчається, може бути офіційно затверджене МОН або офіційною провідною уповноваженою установою як даний вид видання, обсягом не менше п'яти друкованих аркушів.

Навчально-методичний посібник: навчальне видання, що містить теоретичну, практичну та методичну частини: систематичний виклад деяких аспектів навчальної дисципліни, практичні завдання, вправи, питання для самоперевірки, теми контрольних робіт та рефератів, бібліографічний список, що сприяє засвоєнню пройденого матеріалу та самостійної роботи здобувача

освіти, та матеріали з методики викладання, вивчення цієї навчальної дисципліни (її розділу, частини), обсягом не менше трьох друкованих аркушів.

Конспект лекцій є навчально-теоретичним виданням, що у компактній формі відображає матеріал усього курсу, який читає певний викладач. Можуть випускатися як додаток до підручника, при цьому в лекціях ставляться нові проблеми, пропонуються оригінальні авторські підходи щодо розвитку галузі науки.

Курс лекцій є навчально-теоретичним виданням (сукупність окремих лекцій), повністю висвітлює зміст навчальної дисципліни. Курс лекцій – це тексти лекцій одного або декількох авторів [31]. Викладає в основному новий оригінальний матеріал, на основі якого згодом може бути створена як навчальна допомога. Може розглядатися як компенсація навчальної інформації для здобувача освіти чи доповнення до неї. При цьому дане видання покликане на розкриття змісту підручника за рахунок нових оригінальних матеріалів. Курс лекцій – авторська робота, що відбиває власну позицію автора

Лекція є навчально-теоретичним виданням, яке містить текст однієї лекції. Відображає зміст, обсяг та форму викладу лекції, що читається певним викладачем.

До навчально-практичних видань відносять практикуми, хрестоматія, навчальний наочний посібник, робочий зошит тощо.

Практикум є допоміжним навчальним виданням, який включає практичні завдання та вправи, що сприяють засвоєнню та закріпленню пройденого навчального матеріалу та перевірки знань, умінь та навичок. Основні види практикумів: задачник, збірник завдань та вправ; збірка диктантів, збірник планів семінарських занять, збірник контрольних завдань.

Робочий зошит є навчальним посібником, який володіє особливим дидактичним апаратом, що сприяє самостійній роботі здобувача освіти із освоєння навчальної дисципліни, освітньої галузі або забезпечує роботу здобувача освіти із освоєння навчальних дисциплін, освітніх областей під керівництвом педагогічного працівника.

Хрестоматія є навчально-практичним виданням, що містить систематично підібрані літературно-художні, наукові, історичні та інші твори чи уривки з них, що складають об'єкт вивчення навчальної дисципліни, освітньої галузі. Кожен текст, включений у хрестоматію, супроводжується бібліографічним описом джерела з якого його взято.

Навчальний наочний посібник є навчальним образотворчим виданням, котрий може містити пояснювальний текст, та включає матеріали, подані у наочній формі.

Навчально-методичні видання включають: методичну розробку, методичні рекомендації, методичні матеріали, методичний коментар.

Методичні матеріали: навчальне видання, містить документи, завдання яких – допомогти здобувачам освіти освоїти навчальну дисципліну: питання для самоперевірки, теми контрольних робіт, теми рефератів, бібліографічний список.

Методична розробка: навчальне видання, містить відомості про інноваційну методику вивчення або викладання навчальної дисципліни або її певних тем, обов'язково також включає бібліографічний список.

Методичні рекомендації (методичні вказівки) – навчальне або виробничо-практичне видання роз'яснень з певної теми, розділу або питання навчальної дисципліни, роду практичної діяльності, з методикою виконання окремих завдань, певного виду робіт, а також заходів [20, с. 9]. Володіє структурованою інформацією, що визначає порядок, логіку та акценти вивчення будь-якої теми, проведення заняття, заходи. Комплекс пропозицій та вказівок, що сприяють впровадженню найефективніших методів та форм роботи. Містять розкриття однієї або кількох приватних методик, вироблених на основі позитивного досвіду, рекомендують найефективніші варіанти та зразки дій стосовно певного виду діяльності. Містить матеріали за методикою самостійного вивчення здобувачами освіти навчальної дисципліни та підготовки до перевірки знань, наприклад, методичні рекомендації з написання науково-дослідної роботи.

Методичний коментар є інформаційно-методичною продукцією, частиною опису, аналізу, рекомендації, якщо після викладу основної тези коментуються позитивні та негативні сторони аналізованої події.

До навчально-програмних видань відносять навчальні програми. Навчальна (освітня) програма – навчальне видання чи неопублікований офіційно затверджений нормативний документ, що визначає зміст, обсяг і вимоги до вивчення навчальної дисципліни, розвитку та виховання особистості відповідно до державних освітніх стандартів та навчальних планів і є базовим для створення інших навчальних видань: підручників і навчальних посібників. Основою для розроблення навчальної (освітньої) програми є державний стандарт освіти відповідного рівня [42].

До навчально-довідкових видань відносять навчально-довідкове видання, навчальний термінологічний словник, навчальний довідник.

Навчально-довідкове видання – видання яке включає стислі відомості наукового чи прикладного характеру. Вся інформація у навчально-довідкових виданнях лаконічно та зручно «розташована» з метою легкого відшукування. Призначені для вибіркового читання. Основні різновиди: навчальний тлумачний словник, термінологічний словник, навчальний довідник.

Навчальний термінологічний словник – один із різновидів лінгвістичного словника, у якому подано термінологію галузі (кількох галузей) знань. Теорією і практикою укладання словників займається термінологічна лексикографія [26, с. 144]. Може мати структуру двох типів:

- за алфавітом;
- за тематичними рубриками та алфавітом.

Навчальний довідник – довідник, що містить відомості щодо певної навчальної дисципліни (її частини, розділу) або комплексу дисциплін, передбачених навчальною програмою, що допомагають вивченню та освоєнню предмета. Включає комплекс відомостей, що мають прикладний практичний характер. Зазвичай забезпечений допоміжними показниками (алфавітним, предметним, іменним тощо).

До комплексних навчальних робіт відносять навчально-методичний комплекс та навчальний комплект.

Навчально-методичний комплекс (НМК) є системою нормативної та навчально-методичної документації, взаємопов'язаних та взаємодоповнюючих засобів навчання та контролю, необхідних та достатніх для якісної організації основних та додаткових освітніх програм, відповідно до навчального плану, які забезпечують діяльність викладача та здобувачів освіти в освітньому процесі з урахуванням його цілей та завдань, специфіки дисципліни, що вивчається. Наявність чи підручника, чи навчального посібника, чи курсу лекцій, чи конспекту лекцій з дисципліни, розроблених викладачем, відповідальним за підготовку НМК є обов'язковим структурним елементом НМК. Зміст навчального матеріалу може бути представлений в електронному вигляді.

НМК повинен забезпечити всі основні етапи педагогічного процесу - повідомлення навчальної інформації і її сприйняття, закріплення й удосконалення знань, умінь і навичок, їх застосування й контролю, та основних функцій освітнього процесу – освітньої, виховної та розвиваючої. НМК розробляються для всіх навчальних дисциплін відповідно до навчального плану [32].

Навчальний комплект є набором навчальних видань, призначених для певного ступеня навчання та включає підручник, навчальний посібник, робочий зошит, довідкове видання.

1.2. Типологічні особливості підручника як виду навчального видання

Підвищення якості підготовки навчальної літератури сьогодні – одне з першочергових завдань, від вирішення якого залежить подальше вдосконалення навчального процесу. Навчальні видання є основним засобом формування культури здобувача освіти, і вони збережуть свої позиції у майбутньому. Навчальна література за складністю підготовки тексту, формування структури довідкового апарату, підбору фактичного та ілюстративного матеріалу не має рівних, тому державним установам, уповноваженим видавати офіційні документи для здійснення видавничої діяльності, варто серйозно ставитися до її жанрового різноманіття та враховувати потреби видавців у чіткій, змістовній нормативній базі, повинна що відрізнятися інформативною повнотою.

Підручник, який з'явився ще до друкарства, вперше стає об'єктом наукового дослідження завдяки зусиллям чеського педагога Яна Амоса Коменського. Виданий ним перший ілюстрований Підручник «Світ чуттєвих речей у картинках» визначив принципи конструювання шкільного підручника та заклав основи його теорії [25, с. 126]. Уявлення про те, якою має бути навчальна книга змінюються зі змінами, які у суспільстві. Очевидно, що чим радикальніше, глибше ці реформи, тим кардинальніше переглядається зміст підручника, його методична сутність та методологічні засади. Незважаючи на консервативність системи освіти загалом, підручник менш догматичний, оскільки здатний втілювати у собі новаторські ідеї, реалізовані в експериментальних виданнях та навчальних посібниках.

На сьогоднішній день не вщухають дискусії щодо змісту навчальної книги та принципів її побудови. Ми пов'язуємо причини такої пильної уваги до підручника з його функціями та основним завданням – надати здобувачам освіти можливість долучитися до скарбниці знань, досвіду та культури, створеної в історичній ретроспективі. різними цивілізаціями.

Призначення підручника та його роль освітньому процесі як технологічного засобу, що реалізує принципи та закономірності навчання, визначають його типологічні особливості, які потім конкретизуються дидактичним підходом та обраним авторами методом навчання. Універсальні характеристики підручника виявляються вже на етапі аналізу наявних визначень та функцій головного засобу навчання.

Дефініції підручника різноманітні та багатосторонні. Як приклад наведемо два з них, що залишаються авторитетними і до цього дня. Підручник трактується сучасними науковцями О. Савченко як модель цілісного процесу навчання [36, с. 15]. «Підручник, згідно визначення Кодлюк Я. П., це вид навчальної літератури, який репрезентує знання і види діяльності з конкретного навчального предмета відповідно до державних стандартів освіти та вимог навчальної програми з урахуванням особливостей цього предмета (його домінуючої функції), типу школи, вікових особливостей учнів і будується на засадах домінуючої концепції навчання». [24, с. 286].

Беручи до уваги всю різноманітність наявних визначень, вважаємо за необхідне виділити наступні узагальнені типологічні особливості підручника як типу навчальної літератури:

- цілісне (системне та концептуальне) подання предметного змісту в необхідному обсязі;
- координація діяльності вчителя та учнів, управління процесом навчання та засвоєння;
- вироблення необхідних умінь та навичок, формування комплексу компетенцій, досвіду самостійної творчої діяльності.

На сьогоднішній день починає формуватися особлива галузь – підручничознавство. Концепція науково-теоретичного ряду та методологічні преференції сприяють концептуальному відбору матеріалу, його структурування. У цьому контексті підручник, впорядковуючи знання, систематизуючи їх, виступає в ролі навігатора, центру концентрації знань та немає у світі знань альтернативи. Дослідники сходяться на думці, що сучасний

підручник стає своєрідним посередником між двома системами – учителем та учням.

Онищук Л. відмічає, що сучасний підручник – опосередкована ланка між учителем і учнем. При цьому викладач (учитель) є посередником між підручником і суб'єктом учіння. У цій системі простежується три групи відносин, які являють собою три підсистеми: викладач (учитель) – підручник; викладач (учитель) – суб'єкт учіння; суб'єкт учіння-підручник. Перша підсистема підпорядковується двом наступним. Учитель працює з підручником для того, щоб, по-перше, організувати навчальний процес, по-друге, – спрямовувати самоосвітню діяльність суб'єктів учіння на роботу з підручником, який є другим джерелом знань після (викладача) вчителя [30].

Структура підручників включає [20, с.14]:

- зміст (перелік розділів);
- вступ (або передмова);
- основний текст;
- питання, тести для самоконтролю;
- обов'язкові та додаткові завдання, приклади;
- додатково-інформаційні дані для розв'язання задач (таблиці, схеми тощо);
- апарат для орієнтації в матеріалах книги (предметний, іменний покажчики).

Підручник характеризується поліфункціональністю, розгалуженою структурою та різноманітністю засобів, що використовуються в методичному апараті для засвоєння змісту та організації самостійної роботи. Підручник є багатовимірним, багатоаспектним, багатофункціональним комплексною інформаційною моделю, яка має системні ознаки. Саме поліфункціональність підручника відрізняє його від інших видів навчальної літератури, а реалізація функцій може стати одним із критеріїв оцінки підручника. Розкриваючи специфіку підручника як засобу навчання, доцільно визначити його функції. Функціями, що відображають властивості та призначення навчальної книги є:

1. інформативна – фіксація предметного змісту та видів діяльності;
2. трансформаційна – перетворення, переробка основ знань, активізація школярів, перетворення підручника з пасивного носія інформації на активну методичну систему, що особливо важливо у навчанні ;
3. систематизуюча – забезпечення суворої послідовності викладу;
4. функція закріплення та самоконтролю – будучи традиційною функцією підручника, вона набуває особливого значення для підручника, покликаного забезпечити тренування для формування навичок та умінь;
5. функція самоосвіти – формування бажання та вміння самостійно працювати, стимуляція потреби у навчанні;
6. інтегруюча – допомога у відборі та засвоєнні знань;
7. координуюча – ефективне використання всіх засобів навчання, взаємодія всіх компонентів навчально-методичного комплексу;
8. розвиваючо-виховна – створення умов навчання.

Серед сукупності функцій важливе місце у шкільному підручнику відводиться виховній, що широко використовується вчителями сільських шкіл. Про виховні можливості шкільної книги свідчать вміщені тексти, які спрямовані на реалізацію виховних цілей і сприяють позитивному впливу на формування почуттів патріотизму, національної самосвідомості, гуманістичних загальнолюдських цінностей, життєвих пріоритетів та інших моральних якостей особистості [28, с. 16].

Виділені функції вже давно прийнято рахувати загальновизнаними, а реалізація функцій підручника у комплексі орієнтує досягнення результатів навчання. Проте дослідники [28; 5; 23] зазначають, що традиційно підручник виконує дві основні функції:

- 1) є джерелом навчальної інформації, що розкриває у доступній для здобувачів освіти формі передбачений освітніми стандартами зміст;

- 2) виступає засобом навчання, за допомогою якого здійснюється організація процесу творення, зокрема і самоосвіти здобувачів освіти.

Педагогічний потенціал підручника полягає у розвитку сфер предметної діяльності школяра, тому при проектуванні підручника необхідно орієнтуватися на такі компоненти, як:

- мотиваційний – важливість навчального предмета;
- когнітивний – теоретична складова змісту навчального предмета;
- орієнтовний – практикоорієнтованість змісту навчального предмета;
- операційний – самостійне застосування знань змісту навчального предмета.

Орієнтуючись на основні характеристики модернізації змісту освіти (зміна цілей, підготовка до самостійного вирішення проблем, формування розуміння навколишнього світу, розширення змісту освіти, особистісна орієнтація, скорочення обсягу, контроль якості), виділяють такі принципи створення сучасного підручника, котрі відображають риси збалансованого підходу до навчання:

- фундаментальність;
- генералізація;
- структурованість;
- міждисциплінарність;
- технологічність;
- модульний принцип побудови.

Обсяг підручників та навчальних посібників повинен визначатися кількістю годин за навчальним планом, що відводиться на вивчення дисципліни, реальним бюджетом часу студента для самостійного вивчення навчального матеріалу та продуктивністю засвоєння інформації студентом. Обсяг підручників та навчальних посібників повинен визначатися кількістю годин за навчальним планом, що відводиться на вивчення дисципліни,

реальним бюджетом часу студента для самостійного вивчення навчального матеріалу та продуктивністю засвоєння інформації студентом [8].

Варто зазначити, що недоцільно розміщувати в підручниках, що друкуються за кошти державного бюджету:

- покликання на відеохостінговий сайт YouTube;
- покликання на різні сайти, що містять неперевірену інформацію, а переважно – суперечливий матеріал;
- контент, що містить будь-яку рекламу;- ілюстрації, що зображують застарілі образи або лише один тип сучасної культури;
- додатки, матеріал яких не відповідає темам навчальної програми.

У підручниках для закладів загальної середньої освіти можуть використовуватись QR-коди. Інформація, прив'язана до в QR-кодів, має функціонально і коректно співвідноситися з іншими матеріалами підручника [34].

Цілком очевидно, що сучасним видавцям а також видавцям навчальної літератури необхідно жорстко виконувати вимоги до навчального видання: відповідність вимогам державного освітнього стандарту; доступність, простота викладу, системність; грамотно складений апарат видання; відповідність основним напрямам та підсумкам розвитку наукової та методичної думки, її сучасному стану; спадкоємність навчальних видань для різних освітніх рівнів як усередині однієї дисципліни, так і між усіма дисциплінами навчального плану. Композиція навчального видання має бути спрямована на досягнення мети, заради якої здійснюється навчання. Крім того, композиція видання має відображати очікуваний шлях читацької думки.

Навчальні підручники повинні відповідати сучасній редакції українського правопису у відповідності до Постанови № 437 «Питання українського правопису», так як ЗНО буде складатись здобувачами освіти у відповідності до нової редакції українського правопису.

Навчальні видання повинні відповідати певним ознакам, таким як точність, послідовність та переконливість, рівень науковості або цільова

відповідність, системність. Навчальне видання має бути орієнтоване на розвиток аналітичного мислення, навичок логічної аргументації своїх відповідей, самостійність у викладі думок. Всі ці критерії повинні обов'язково бути присутніми у навчальних книгах.

Варто зазначити, що із створенням Нової української школи змінюється філософія побудови освітнього процесу. На основі даного нововведення підручники повинні враховувати компетентнісне спрямування освітнього процесу. З цією метою підручник має забезпечувати активну взаємодію між усіма учасниками освітнього процесу; сприяти формуванню функціональної грамотності, розвитку комунікаційних умінь, ініціативності учнів у вирішенні повсякденних проблем, їх соціалізації тощо. Реалізація компетентнісного підходу передбачає діяльнісне навчання, тому в підручнику варто збільшити кількість практично орієнтованих завдань, які передбачають застосування навчального матеріалу в наближених до життєвих ситуаціях. Такі завдання активізують самостійну роботу здобувачів загальної середньої освіти, розвивають їхні особистісні якості, креативність, критичне мислення, сприяють формуванню вміння вільно висловлювати думки, інших умінь і навичок, необхідних у житті. У ході виконання завдань бажано передбачати використання довідкової літератури [34].

Підручник повинен включати гарний, проте, поміркований ілюстраційний матеріал, котрий сприятиме роботі очам здобувачів освіти в правильному режимі на протязі тривалого часу. Тому навчальна книга повинна в достатній кількості, у відповідності до психолого-вікового розвитку здобувачів освіти, чіткі зображення ілюстрацій, фотоматеріали, приклади з життя, для супроводження певної наукової інформації та сприятиме більш глибокому засвоєнню змісту.

Такі характеристики мови підручника, як орфографічні, пунктуаційні, стилістичні та граматичні повинні цілком відповідати нормам української літературної мови та бути зрозумілими для здобувачів освіти. Змістові частини тексту повинні бути логічно пов'язані та мати чіткий виклад інформації,

терміни повинні бути доступними для розуміння школярам. Текст підручника повинен будуватися не тільки на інформаційному компоненті, але й емоційно-ціннісному компоненті змісту з метою мотивування здобувачів освіти до освітнього процесу. Якщо якась ознака не врахована укладачем видання, то це призведе до утруднення, пошкодження та навіть порушення навчального процесу.

У підручнику доцільно використовувати сучасну розвиваючу систему навчання, різнорівневі питання та завдання для здобувачів освіти, орієнтовані на розвиток у них наступних умінь: визначати цілі навчально-пізнавальної діяльності, вибирати джерела інформації для конструювання власного знання, вибирати та використовувати адекватні цілі навчальної діяльності, засоби вирішення завдань, представляти результати своєї пізнавальної діяльності.

1.3. Вимоги до структурування змістової частини

Структурна побудова підручників є сукупністю елементів, кожен із яких відбиває різні аспекти навчального предмету, до яких включають: передмову, зміст, основний текст, апарат орієнтування підручником. Важливу роль у навчальному виданні відіграє «апарат орієнтування видання», тобто сукупність додаткових елементів видання, покликаних пояснювати основний текст, сприяти засвоєнню змісту, що увійшли до видання, полегшувати читачеві користування виданням, а також допомагати в його обробці в статистичних, бібліотечно-бібліографічних та інформаційних службах.

Апарат орієнтування підручника служить педагогу для організації навчального процесу, а здобувачу освіти допомагає самостійно орієнтуватися у матеріалах підручника та навчально-методичному комплексі, оскільки саме через цей апарат підручник виконує роль системо-утворюючого фактора у навчально-методичному комплексі.

Апарат орієнтування може бути виражений великою різноманітністю прийомів і форм: передмова, звернення до здобувачів освіти, зміст, узагальнюючі схеми, питання, завдання, орієнтовані на актуалізацію раніше вивченого матеріалу та очікуваний результат, перелік основних понять, необхідних для засвоєння конкретної теми.

Основною характеристикою підручника є його зміст, який допомагає орієнтуватись здобувачам освіти у підручнику. Заголовки змісту повинні точно повторювати заголовки у тексті, без скорочень. Позначення ступенів рубрикації («частина», «розділ») пишуться в один рядок з відповідними заголовками і відділяються від них крапкою. Всі заголовки у змісті починаються з прописної літери без крапки на кінці [20, с. 13]. *Зміст* має відповідати змісту освітніх програм та має бути орієнтованим на формування компетентностей здобувачів освіти. Зміст навчального посібника має відповідати науковій концепції дисципліни та узгоджуватися з відповідною галуззю наукового знання.

Особливе значення має відповідність *змісту* підручника психологічним особливостям здобувачів освіти. Обсяг змісту навчання повинно співвідноситись із кількістю інформації, яка може бути засвоєна здобувачами освіти з урахуванням їх психологічних особливостей та досвіду навчальної діяльності.

Підручник повинен містити таку структурну одиницю, як Вступ (передмову). Обсяг передмови – 0,1 – 0,2 стр. Вступ (передмова) в підручнику повинен відповідати таким основним вимогам [20, с. 14]:

- роль та значення дисципліни (виду занять) в освітньому процесі і здобувача освіти;
- місце даного курсу (його частин) серед інших дисциплін;
- формулювання основних задач, що стоять перед здобувачем освіти при вивченні навчальної дисципліни.

Основний текст підручника (навчального посібника) – дидактично та методично оброблений і систематизований автором навчальний матеріал [20, с. 14]. Навчальний матеріал, що становить зміст підручників, поділяється на основний (базовий) та додатковий (варіативний). Основний навчальний матеріал включає інформацію теоретичного та практичного характеру, що забезпечує формування основних освітніх компетентностей. Додатковий навчальний матеріал спрямований на формування компетентностей, необхідних для розв’язування нестандартних завдань. Додатковий навчальний матеріал не повинен перевищувати 2% від обсягу тексту.

Навчальний матеріал підручника має бути орієнтований на становлення у здобувачів освіти ключових компетентностей як особистісних, так і предметних та надпредметних, з урахуванням провідної функції предмета. Деякі приклади базування навчального змісту на ключових компетентностях:

- вчитися знати;
- пізнавати зміст та методи дослідження, вміти конструювати своє власне знання, спираючись на внутрішні та зовнішні елементи інформаційного освітнього середовища;

- вчитися «створювати» певний інформаційний продукт (виконання лабораторно-практичних робіт, розробка проектів, роботи творчого, дослідницького та реферативного характеру), що забезпечує формування умінь і готовності застосовувати набуті знання у своєму практичному житті;
- вчитися жити – проявляється у спрямованості дисципліни на розвиток готовності взаємодіяти з іншими людьми, до застосування знань та умінь у своєму житті, для збереження навколишнього життя;
- вчитися бути – проявляється в роботі з розвитку готовності до рефлексії та розвитку свого потенціалу.

Навчальний матеріал підручника включає ілюстраційний матеріал. Ілюстраційний матеріал презентується через зображення реальних об'єктів, графічних зображень (ескізів, плакатів, схем, карт, діаграм); дидактичних засобів (таблиць, питань, завдань, вправ, завдань). Ілюстрації покликані на доповнення вербального матеріалу підручника. Однотипні види наочності повинні бути виконані однією технікою та зразком [33].

Необхідність реалізації єдності змісту навчання з практичною діяльністю зумовлює доцільність збільшення практичних компонентів змісту, які переважно забезпечують формування компетентностей здобувачів освіти. Це передбачає збільшення частки практичних завдань. Практичні завдання надаються у порядку зростання їх складності відповідно до специфіки матеріалу, що вивчається.

Апарат організації засвоєння у підручнику також може бути представлений різноманітно: виділення основних термінів та визначень, понять; розмежування навчального змісту на параграфи та модулі; звернення до малюнків, схем, висновків; розмежування основного та додаткового текстів; включення в кінці параграфів питань та завдань для самоперевірки та для творчого розвитку.

У підручниках (навчальних посібниках) мають бути приведені джерела, з яких отримано фактичний матеріал, що вказуються у відповідних посиланнях та у бібліографічному списку. У підручниках (посібниках) необхідно використовувати лише дані, допущені до опублікування у відкритому друці [20, с. 15].

Бібліографічний опис – це сукупність бібліографічних відомостей про документ, що дають певне уявлення про зміст, читацьке призначення тощо, а також створюють можливості його ідентифікувати – розшукати даний документ чи порівняти його з іншими. Бібліографічні дані представляють собою конкретні відомості про назву, автора твору, місце й рік його видання тощо. Бібліографічний опис повинен володіти наступними характеристиками: точність, повнота, єдність, стислість, ясність та чіткість. Бібліографічний опис виконує наступні функції [6, с. 9]:

- ідентифікації, яка дозволяє виявити тотожність кількох копій документа чи відрізнити видання одне від одного, не маючи їх перед очима; пошукову (евристичну), яка дозволяє розшукати потрібний документ, виходячи з характерних для нього ознак;
- вибору, яка допомагає вибрати із запропонованих документів той, що найбільше відповідає потребам користувача
- інформаційну, яка полягає в інформуванні про твір, його формальні ознаки, читацьке призначення, у якійсь мірі і про зміст тощо. Сукупність описів у бібліотечному каталозі дає уявлення про склад бібліотечного фонду; в бібліографічному покажчику – про видання з тієї чи іншої галузі знання, теми та ін.;
- сигнальну, яка "сигналізує" про появу нового видання, його вихід із друку, про надходження книги до бібліотеки, книготорговельної мережі тощо;
- обліково-реєстраційну, яка дає можливість здійснювати облік і реєстрацію документів як на загальнодержавному рівні, так і на рівні певної установи;

—організаційну, яка завдяки формальним ознакам документів, що наведені в бібліографічному описі, може служити основою для групування записів у конкретному пошуковому масиві.

Через *систему посилань* підручник тісно взаємодіє з елементами навчально-методичного комплексу та всього інформаційно-освітнього середовища, забезпечуючи відкритість, нелінійне та комбіноване використання різних форм та засобів навчання.

Методичний апарат підручника (проблемні питання, завдання на систематизація матеріалу, завдання для роботи з додатковими джерелами інформації) дозволяє організувати ефективну роботу на уроках та вдома.

Розділ 2. Типологічні особливості підручника як виду навчального видання (на прикладі шкільних підручників з української мови)

2.1. Аналіз та оцінка якості навчального підручника

Однією з найважливіших проблем підвищення якості освіти є підвищення якості навчальної літератури. Підручник – це засіб, який пропонується учневі і викладає наукові знання з педагогічного погляду, інакше кажучи, звертає наукові категорії у педагогічні шляхом їх переробки. Створення добрих підручників є найскладнішим завданням, яке можна порівняти із конструюванням реактивних літаків. Створення якісного підручника чи навчального посібника – це складний процес і праця іноді цілого авторського колективу. Підручник виступає сполучною ланкою єдиної змістовної системи: предметних концепцій, державного освітнього стандарту, освітніх програм.

Аналіз сучасної літератури дозволив виявити низку проблем у сфері забезпечення системи освіти якісною навчальною літературою:

1. У підручниках виявляються помилки, неточності, періодично тексти та малюнки підібрані без урахування психофізіологічних та вікових особливостей учнів.
2. Відсутність узгодження, синхронізації матеріалу різних навчальних предметів, підручників як у тимчасовому, і у смисловому аспектах.
3. Нестача перекладних підручників для викладання учням рідними мовами національних меншин.

На сьогодні в Україні проводиться інтенсивна робота з переведення системи середньої освіти на новий зміст. Підготовка сучасних підручників відповідно до вимог нового змісту пред'являє авторам підручників безліч додаткових вимог. Хороший підручник повинен підвищувати мотивацію учнів до отримання знання, а також згладжувати недоліки у підготовці вчителя. Інакше кажучи, навіть «середній» учитель, який навчає дітей за якісними підручниками, може стати добрим учителем.

Навчання безпосередньо пов'язане із підручником. На думку вчених, які проводили фундаментальні дослідження за теорією підручників, для написання

підручника недостатньо тільки глибоких наукових знань – автор має бути людиною з широкою кругозором, досконало знати методичні та дидактичні вимоги до підручників, розуміти та враховувати вікові та психологічні особливості учнів. Він повинен володіти письмемницькою майстерністю, бути здатним донести наукові доводи до учнів зрозумілою мовою. Крім того, він обов'язково має бути педагогом. Якщо припустити, що однією з головних цілей підручників є облік всіх компонентів виховання, у тому числі духовного та патріотичного виховання та всебічного розвитку особистості, то в реалізації даної цілі слід враховувати і основні елементи соціального досвіду.

У підручнику, поряд з викладом основ, законів та методів конкретної науки, повинні аналізуватися та відбиратися відповідно з метою навчання теоретичні матеріали, повинна дотримуватися своєрідна методична форма та цілісність викладу знань, повинні бути представлені матеріали, що мають виховну мету, має забезпечуватися зрозуміле «доведення» предмета до учня. Підручник призначений не одному конкретному читачеві, а учням, які мають певний рівень підготовки на певному етапі навчання. Тому підручник відрізняється від інших видань виконуваними функціями, особливими вимогами до змісту та тексту, а також особливою структурою. При написанні підручника повинні бути передбачені основні положення, представлені в освітньому стандарті, наукові та системні аспекти, що сприяють поглибленому вивченню міждисциплінарних зв'язків, інтеграції, має забезпечуватись безперервність та наступність навчального матеріалу. На наш погляд, роботу з підвищення якості навчальної літератури необхідно проводити у двох напрямках: підвищення компетентності авторів та вдосконалення моніторингу якості підручників.

Відповідно до дидактичних принципів підручничознавства мають бути ретельно оцінені якість змісту підручника та виконувані ним функції. При моніторингу якості змісту підручника мають бути оцінені всі його складові, тобто якість його структури, змісту, апарату сприйняття, апарату організації освоєння матеріалу, ілюстративних матеріалів, апарату орієнтування та поліграфічного оформлення. Наведемо лише деякі вимоги для оцінки якості навчальної літератури. Наприклад, мають бути оцінені логічність, послідовність та системність його

структури. До тексту підручника висуваються змістовно-методичні, лексико-синтаксичні та стилістичні вимоги. Мова та стиль навчальної книги мають свої особливості, при виборі яких автори виходять із наукових, педагогічних, методичних характеристик підручника як особливого виду літератури, а також враховують такі характеристики, як вікові особливості дітей та специфіка предмета. Повинна бути присутня наукова коректність змісту, повнота розкриття основних положень, використання сучасної загальноприйнятої наукової термінології, практична спрямованість навчального матеріалу [4, с. 67], зв'язок його з життям, реалізація виховних можливостей предмета, дидактична доцільність системи завдань, можливості підручника для здійснення учнями самостійної навчальної діяльності [20, с. 18], логіка розміщення та використання ілюстративного матеріалу як самостійного або додаткового джерела інформації [18, с. 81 - 83]. Таким чином, мова підручника має бути ясною, чіткою, виразною, образною та літературною, автори повинні дотримуватися науково-популярного стилю з урахуванням принципу доступності, не відходити від основного змісту теми.

Варто зазначити, що сьогодні деякі шкільні підручники володіють електронним додатком, тому досягнення зазначених вище функцій підручника стало здійснюватися більш ефективно. Як зазначають методисти, розвиток мультимедійного підручника стане справжнім проривом у навчанні і спричинить перегляд ролі вчителя на уроці та у позаурочний час.

Використання наукової термінології у шкільних підручниках включає широкий спектр вимог дидактичного, методичного та статистичного характеру [16, с. 63]. Важливу роль відіграє апарат організації освоєння матеріалу. В результаті дослідження PISA виявлено, що якість освітніх досягнень школярів в основному визначається якістю навчальних завдань, запропонованих ним освітянами. Ілюстративні матеріали підручника повинні допомагати точно та образно розкривати його зміст, полегшувати вивчення матеріалу. Апарат орієнтування є дуже важливою методико-технічною складовою підручника, що відрізняє його від інших видів літератури. Він допомагає як учню, і вчителю вільно орієнтуватися у структурі підручника, запам'ятовувати основні опорні

поняття та знаки, швидко, легко знаходити потрібні відомості. Поліграфічне оформлення та виконання підручника мають свою специфіку, тому сприймаються як об'єкт спеціального дослідження.

Підручник повинен формувати інтерес до навчання, самозайнятості, відповідальності та творче ставлення до освіти. Він повинен виконувати такі функції:

1. загальноосвітня: знання предмета та пізнавальна діяльність учня має здійснюватися за допомогою вміння свідомо використати отримані знання;
2. розвиваюча: повинна розвивати пізнавальні потреби учнів, створювати у них необхідні інтереси, що розширюють їх освітню активність та творчі можливості;
3. виховна: розвиток ставлення учнів до наукових знань, раціональний інструмент організації освітньої діяльності, самонавчання, самоконтролю та оцінки;
4. світоглядна: визнання та роз'яснення явищ, формування впевненості в тому, що наука про навколишнє середовище об'єктивна та правильна;
5. інтегруюча: матеріали підручника мають бути спрямовані на формування особистісної творчості учня та єдине розуміння світу. Це здійснюється шляхом інтеграції знань із різних областей у одному підручнику;
6. ціннісно-орієнтована: процес самоосвіти забезпечує широко розгалужену інтелектуальну основу. Ця функція реалізує науковий та технічний стиль мислення як основний інструмент взаємозв'язку учнів із зовнішнім світом, вчить високо оцінювати цінності довкілля.

На сьогодні для визначення рівня якості освіти, і, відповідно якості підручника, в різних країнах світу проводяться такі міжнародні дослідження, як PISA, TIMSS, PIRLS і т.д. Україна бере участь у дослідженні PISA з 2018 року, у дослідженні TIMSS – з 2007 року. Передбачено участь у інших дослідженнях. Як відомо, у рамках міжнародного дослідження PISA (Programme for International Student Assessment) Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР)

проводить оцінку навчальних досягнень школярів. За підсумками цих досліджень показники українських школярів виявилися значно нижчими, ніж показники країн ОЕСР, а також відмічається факт дуже сильного «завищення» учнівських оцінок у деяких школах. Дані показують, що понад 50% медалістів отримали 175 балів і майже 3% отримали нижчий за середній по країні результат [29, с. 70]. Такі показники якості національного освіти зобов'язують розробляти шкільні підручники таким чином, щоб їх зміст допоміг успішно використати у повсякденному житті академічні знання, здібності та навички, які були освоєні на уроках. Тому зміст кожного підручника має дозволяти самостійно вирішити завдання у них, отримані знання повинні допомагати вирішувати проблеми, що виникають у реальних життєвих ситуаціях, а головною настановою під час його створення є орієнтація не на вузькопредметні знання, вміння та навички [44, с. 9].

Варто відмітити, що організатори експертизи підручників повинні усвідомлювати, що проблемні питання, які пропонуються для аналізу експертам, мають алгоритм однозначних відповідей [16, с. 32]. Тому експерту у багатьох випадках важко використати свій досвід, інтуїцію, звернути увагу на нестандартні деталі, наприклад, «теплі» чи «холодні» підручники і таке інше, на питання, що суперечать усталеному змісту чи доповнюють його. Організаторам експертизи підручника слід намагатися уникати підміни глибокого аналізу підручника заздалегідь сформованою думкою. Експериментальне оцінювання підручника не має бути формальним, тут можлива широка творчість, особливо під час створення та опрацювання змісту оцінювальних листів. Слід зазначити, що результати роботи експертної групи завжди будуть мати певну частку суб'єктивізму, що обумовлюється особистісними якостями експертів і впливом організаторів (замовників) експертизи [27, с. 23].

Порівняльне моніторингове вивчення якості математичних та природничих знань TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) проводиться серед випускників початкових та середніх шкіл кожні чотири роки. Воно дозволяє стежити за розвитком математичної та природничої освіти в країнах, що беруть

участь, аналізуючи результати учнів 4-х та 8-х класів. Так здійснюється моніторинг освітніх досягнень учнів початкових та середніх шкіл, а також моніторинг змін у математичній та природничій освіті серед учнів 4-х та 8-х класів. Результати 2007 року оприлюднили на прес-конференції МОН: серед 59 країн-учасниць українські школярі опинилися на 25 місці з математики і на 18 – з природничих наук [35]. Висновки змусили чиновників зробити реформаторські кроки:

- внесено зміни до програм з природничо-математичних дисциплін;
- скориговано плани перепідготовки вчителів з математики, фізики, хімії, біології та географії;
- у рамках спільного зі Світовим банком проєкту «Рівний доступ до якісної освіти» розроблено специфікації та придбано зразки навчальних кабінетів з природничо-математичних дисциплін [21].

Таким чином, при оцінці якості підручника слід також вивчати та оцінювати послуги з формування функціональної грамотності у учнів з урахуванням досліджень PISA, TIMSS та інших.

2.2. Типологічні характеристики навчального підручника з української мови

Сучасний підручник з української мови має інтегрувати різні чинники процесу навчання з позиції учня та викладача, тобто він повинен відповідно до концепції авторів презентувати та тренувати систематично організований навчальний матеріал з урахуванням специфічних особливостей процесу навчання у певній групі учнів. Хоча підручник виконує одну з провідних ролей у процесі навчання української мови і є основною моделлю способу вчення та викладання на заняттях, він повинен давати учням та викладачеві достатньо можливостей для індивідуалізації навчального матеріалу у різних навчальних ситуаціях.

При виборі підручника слід звертати увагу не лише на оформлення, яке, наскільки б привабливим воно не було, не повинно бути важливішим дидактичної концепції та змістовної сторони всього комплексу. Помилково думати, що може бути створений якийсь один досконалий підручник, який відповідає вимогам усіх учнів та викладачів. Такого підручника немає і не може, оскільки кожна людина (і учень, і викладач) вимагає від підручника чогось особливого, індивідуального, відповідного саме йому, причому залежить це ще від цілого ряду факторів, що змінюються з часом. До того ж кожен підручник відображає певну концепцію автора, його методичну доктрину, систему представлення мовного матеріалу, систему вправ для його автоматизації тощо. Все це не завжди збігається з методичними уявленнями того чи іншого педагога, може не відповідати психологічному типу учнів. Тому не існує конкретної відповіді на запитання викладачів, який підручник є кращим: кожен має позитивні та негативні сторони, і кожен вимагає залучення інших навчально-методичних матеріалів.

Грунтуючись на дослідженнях та рекомендаціях викладачів з багаторічним досвідом роботи з дітьми, можна висунути такі принципи написання навчального посібника з української мови:

1. концентричний принцип організації матеріалу – від простого до складного, з поверненням до пройденого на більш складному рівні;
2. блокове (поурочне) подання матеріалу, тематична єдність;
3. повторення та елементи нового матеріалу в рамках однієї вправи;
4. вправи повинні мати комунікативну спрямованість;
5. підручник повинен містити яскраві, якісні ілюстрації;
6. необхідне залучення фрагментів анімації, пісень, віршів з подальшим виконанням завдань на основі них;
7. необхідні тексти, спрямовані на розширення світогляду дітей; у тому числі віршовані тексти для заучування напам'ять, загадки, скороговки, можливе використання переказу чи оповідання з опорних картинок;
8. особливої уваги вимагає ретельний відбір мовного матеріалу: лексика, що вивчається, повинна бути актуальною, сучасною і відповідати віку дитини, для того, щоб розвивалося почуття мови, мова повинна бути гармонійною;
9. необхідна наявність країнознавчого, культурного компонента.

Реалізація принципів написання підручника можлива за наявності бази – текстів, підбір яких є важливим та складним завданням, тексти повинні захоплювати. Текстовий матеріал є засобом навчання, що має значний дидактичний потенціал. Прагнення авторів підручників до того, щоб на уроках української мови звучало вірцеве мовлення, виражається в ретельному доборі дидактичного матеріалу, що, як свідчить практика, найчастіше є уривками цікавих текстів різної жанрово-стильової належності. Робота з текстами інформаційно збагачує учнів і сприяє їхній адаптації до різноманітних комунікативних ситуацій [10, с. 59].

Українські дослідники (М. Греб, С. Караман, Л. Овсієнко, М. Пентилюк, А. Попович та ін.) називають текстоцентричний підхід одним із пріоритетних у навчанні мови, що реалізується у процесі вивчення одиниць мови на текстовій основі. Ми вважаємо основним принципом побудови сучасних підручників

української мови текстоцентричний, що передбачає використання релевантних текстів різних типів і жанрів, відібраних для забезпечення процесу навчання української мови. Його мета полягає в набутті суб'єктами навчання ключових і предметної компетентностей, що зумовлює добір таких текстів, що, крім ілюстрування тієї чи тієї мовної одиниці, спонукають учнів до застосування знань у різноманітних ситуаціях, пошуку шляхів розв'язання порушеної в тексті проблеми [11, с. 95].

Також досить важливим у підручнику з української мови є присутність ігрового моменту, можливість залучення аудіо- та відеоматеріалів (**Додаток 2**), казок та байок, а головне – дозволяти долучити дитину до культури українського народу. Залучення до підручника художніх текстів, віршів (**Додаток 1**) та цікавих завдань (**Додаток 3**) для дослідження мовного українського культурного простору (культурологічна функція) є основною лінією навчання рідної мови. Якщо ми говоримо про українську як успадковану, материнську, сімейну, то разом з мовою потрібно обов'язково передавати і культуру, інакше «успадкування мови» як такої не буде, адже мова та культура є невід'ємними складовими національної самосвідомості. Без культури неможливо ні вивчити мову, ні розуміти до кінця людей, які розмовляють нею. Тексти підручника з української мови повинні бути захоплюючі та невеликі за обсягом. Культурологічна функція у підручнику з української мови (**Додаток 8**) реалізується у двох напрямках:

- навчання української мови в контексті української культури;
- пізнання української культури у взаємодії з культурами інших народів.

Аналіз наявних у школах підручників української мови для старших класів показав, що у них недостатньою мірою представлені (чи не представлені взагалі) матеріали, завдання, ілюстрації, які б формували в учнів уявлення тяглості історії української мови від найдавніших праслов'янських часів до сьогодення (**Додаток 7**), виховували б культуру історичної пам'яті,

національно орієнтовану мовну особистість і її мовну свідомість, патріота, здатного до критичного мислення [7].

У підручнику з української мови насамперед реалізується інформаційна функція. Відібрані та ефективні завдання та вправи (на психологічній основі засвоєння) управляють процесом структурування знань, необхідних для мовної компетенції учнів, набуття мовних умінь та навичок. Таким чином, у підручнику необхідні правила мовної системи та інформація про те, як цією системою користуватися не тільки в теоретичній, а й у практичній діяльності. Опанування системи мови – це не просто кумулятивна (накопичувальна) діяльність, а інтегрування, вписування елементів у ціле.

Схеми, таблиці та ін. (**Додаток 5**). – усе, що сприяє кращому запам'ятовуванню та збереженню навчального матеріалу у пам'яті учня, має бути представлене у підручнику з української мови. Формування стратегічної (компенсаторної) компетенції є найважливішим завданням навчання мови.

Мотивуюча функція підручника може бути реалізована в єдності його зовнішньої та внутрішньої структур, співвідношенні «зовнішньої привабливості» підручника (папір, шрифт, кольорові ілюстрації тощо) та чіткої структурованої подачі матеріалу з необхідними узагальненнями та систематизацією отриманої інформації. Підручник, який приємно тримати у руках, цікаво читати, зрозуміло вчити – не можна забути.

У підручнику повинні синтезуватися методичні постулати навчання, принципи якого реалізовані як у способи подачі матеріалу, так і в запропонованих завданнях, що знайшло відображення в особливості структури підручника. Структура підручника, на відміну існуючих навчальних посібників, повинна будуватись таким чином, що кожен розділ буде містити інформаційну (теоретичну) та навчальну (практичні завдання) частини, контрольні питання.

При викладі теоретичного матеріалу автори повинні спиратися на сучасні наукові теорії, що висвітлюють стан української мови та культури мови на початку XXI ст. Як ілюстративний матеріал залучаються сучасні джерела (наукові та публіцистичні тексти, офіційні документи).

При викладанні теоретичного матеріалу та розробці завдань автори повинні враховувати, що однією з особливостей літературної норми сьогодні є її динамічність, мінливість та демократизм. Ряд завдань повинні показати збільшення випадків мовної варіативності.

В основі структурування підручника з української мови лежить такий принцип, який дозволяє розглядати зміст кожного розділу як навчальний модуль, що будується за певною схемою та є закінченим блоком інформації, засвоєння якого перевіряється за допомогою контрольних питань. Робота з кожним навчальним модулем має свої цілі та завдання. При цьому одним із завдань повинна бути організація самостійної роботи. З цією метою в кожен розділ доцільно включати довідковий матеріал, яким учні можуть користуватися при виконанні завдання.

У підручнику з української мови повинні бути представлені диференційовані (за складністю) тренувальні (підготовчі) завдання та вправи, необхідні для формування мовленнєвої компетенції (**Додаток 6**), ранжировані творчі (мовні) вправи.

Для вивчення української мови в 5 класі необхідно педагогу використовувати підручники які є рекомендованими Міністерством освіти та науки України, а також інші навчально-методичні матеріали. Розглянемо підручник з української мови для 5-го класу О.В. Заболотного, В.В. Заболотного та підручник з української мови для 5-го класу О. П. Глазової, підручник з української мови для 5-го класу С. Я. Єрмоленко.

До головних переваг підручника з української мови для 5-го класу О.В. Заболотного, В.В. Заболотного відносяться різноманітність текстів та мовного матеріалу, різноманіття способів та прийомів роботи над мовним матеріалом, ігровий характер завдань, акцент на мотивацію учня, його особистість, самостійну роботу. Великою перевагою підручника з української мови для 5-го класу С. Я. Єрмоленко є послідовність і спосіб пояснення граматичного матеріалу, підручник вважається добре організованим.

Підручник з української мови для 5-го класу О. П. Глазової містить багато корисних схем, таблиць, малюнків. Відбір матеріалу у підручнику повністю відповідає вимогам стандартів МОН, причому це стосується як мовного матеріалу, так і комунікативних ситуацій. Великими плюсами цього підручника є актуальність його змісту, близькість інтересам учнів відповідного віку.

Особливістю даних підручників і те, що їх розділи включають уривки з художніх творів письменників, творчість яких вивчається у 5 класі. Це сприяє високому рівню сприйняття учнями художньої форми твору, більш глибоке проникнення у його ідейно-образний, естетичний, моральний зміст. Крім того, робота з текстом літературного твору, що вивчається, сприяє збагаченню, вдосконаленню мовлення учнів. Наприклад підручник з української мови для 5 класу Глазової О. П. представляє тексти всіх стилів мови (**Додаток 9**). Цьому присвячено окремий параграф «Стилі мовлення», де дається теоретичний матеріал про лексичну своєрідність кожного типу тексту, стилю мови. Особлива увага приділяється науковому, публіцистичному та художньому стилям. Це можна пояснити соціальною значимістю зазначених стилів, вимогами, що висувуються до школи з погляду сучасних завдань суспільства.

2.3. Вимоги до мови та стилю підручника з української мови

Прагнення до узагальнення та передачі накопиченого досвіду роботи, який з кожним роком просувається вперед, послужило стимулом до створення нових підручників з української мови та навчальних посібників. Це, у свою чергу, дозволить заповнити наявні прогалини у вирішенні деяких теоретичних та методичних питань. Сучасні засоби навчання повинні відповідати динаміці освітнього процесу та, вирішуючи конкретні практичні завдання, одночасно повинні сприяти розвитку та саморозвитку учнів. При цьому авторами підручників повинно враховуватись, що незалежно від того, яка лінгвометодична модель реалізується в підручнику, однією з основних цілей при роботі з підручником має бути створення та підтримка учнів мотивації у вивченні мови, активізація їх комунікативних можливостей.

Специфіка текстів підручників з української мови визначається особливостями предмета, що є і об'єктом вивчення та засобом навчання. Під час вивчення курсу «українська мова» розглядається система сучасної української мови, дається трактування мовних явищ, уточнюється зміст досліджуваних понять. Підручник визначає обсяг відомостей про досліджувані явища, містить опис мовних понять, фактів і явищ. Основним засобом передачі інформації у певній, методично організованій послідовності, є мова. «Діалог» автора та читача ведеться мовою хоч науковою, проте із залученням інших стилів мови з метою створення підручника зрозумілого для учнів.

Проблема мови шкільних підручників підпорядкована загальнопедагогічним, психолінгвістичним та лінгводидактичним засадам. Навчальний текст шкільного підручника та його мовне оформлення має відповідати загальнопедагогічним вимогам, серед яких логічність, зв'язність і цілісність, точність, ясність, зрозумілість, доступність, науковість, відповідність навчальній програмі та віковим особливостям учнів, наступність, виховна спрямованість [14, с. 124].

Мова підручника покликана реалізовувати його основні функції: викладати матеріал у доступній формі, бути логічним та системно збудованим, враховувати специфіку рівня знань та можливостей сприйняття інформації на даному етапі навчання, відповідати навчальній програмі [13], відображати систему знань, обов'язкову для засвоєння, відображати сучасну інформацію та бути актуальною, так як змінюються форми навчання – має змінюватись і підручник. Мова підручника має бути простою, живою, зрозумілою і відповідати літературним нормам [33].

У підручниках з української мови виклад основної наукової інформації здійснюється науковим стилем (**Додаток 10**). Науковий стиль підручника з української мови представляє наукову сферу спілкування та мовної діяльності, пов'язану з реалізацією науки як форми суспільної свідомості, що відображає теоретичне мислення, що виступає в понятійно-логічній формі. Сфера наукового спілкування відрізняється тим, що в ній переслідуються цілі найбільш точного, логічного, однозначного вираження думки [40, с. 83]. Найголовнішою формою думки в галузі науки виявляється поняття. Мовний вираз динаміки мислення здійснюється у судженнях та висновках, що йдуть у логічній послідовності. Думка тут суворо обґрунтована, а перебіг міркувань підкреслюється. Звідси узагальнений та абстрагований характер мислення, що визначає специфічність наукової мови: її абстрактність, узагальненість та логічну доказовість.

Завдання для закріплення знань переважно викладено за допомогою художнього стилю (**Додаток 12**), розмовного (**Додаток 11**) тощо. Специфікою аналізованих підручників з української мови є наявність у його жанровому кластері текстів розмовного стилю: особистого звернення (до учня-читача). Ці тексти мають встановити контакт між автором і адресатом, створити довірливість у спілкуванні, висловити повагу до адресата, роз'яснити авторський задум. Ці тексти не вимагають спеціально організованої роботи з ними: *«Цього року ви продовжите вивчати українську мову. Вона супроводжує людину протягом усього життя. Тому сміливо мандруйте сторінками*

підручника. Розділ «Лексикологія» розкаже вам про значення слів, їх походження, про близькі й протилежні за значенням слова — синоніми й антоніми, а також ознайомить з паронімами й омонімами. Про будову слова (префікс, корінь, суфікс, закінчення) і зв'язок її з орфографією ви дізнаєтеся з розділу «Будова слова. Орфографія»...» [17, с. 4]. Симбіоз різник стилів мовлення, котрі використовуються під час написання підручника є запорукою «зрозумілості» тексту та можливості розвивати комунікаційну лінію освітнього процесу у п'ятому класі.

Розділ 3. Особливості роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом навчального видання (на прикладі шкільних підручників з української мови)

3.1. Загальна методика роботи редактора над навчальним виданням

Функціональне призначення навчальних видань – служити засобом навчання, виховання, розвитку творчих здібностей здобувачів освіти. Їхня кінцева завдання – передати здобувачам освіти комплекс знань, що визначаються відповідною навчальною програмою, навчити працювати самостійно та застосовувати отримані знання на практиці. Їх зміст має відповідати характеру предмету.

На першому етапі роботи редактора над навчальним виданням редактор зобов'язаний перевірити відповідність змісту твору навчальній програмі дисципліни. Суворі відповідності викладу навчальної програми (державного освітнього стандарту) – один із критеріїв оцінки авторського оригіналу. Причому виклад програмного матеріалу має враховувати профіль предмету. При оцінці відповідності навчальної книги програмі слід звернути увагу на такі моменти: чи відображена сформульована у програмі загальна мета вивчення даного навчального предмета; чи всі теми, зазначені у програмі, висвітлені; чи збережено послідовність розкриття навчального предмета, визначена програмою; чи включені виховні аспекти даного навчального предмета, чи показано зв'язок науки з практикою тощо.

Поряд з викладом програмного матеріалу автору навчальних книг необхідно розкрити перспективи розвитку даної науки [43, с. 54], що сприятиме прищепленню умінь застосовувати знання при вирішенні конкретних завдань у житті. Невиконання цих вимог є основою повернення рукопису автору на доопрацювання.

Редактор має перевірити відповідність обсягу окремих частин книги бюджету часу, що відведений для самостійної роботи здобувача освіти з літературою. У цьому велику допомогу можуть надати робочі програми, які

деталізують і поглиблюють типову програму, конкретизуючи загальні положення, розкриваючи основні напрями вивчення окремих питань. Робочі програми враховують обсяг годин, що відводяться на уроки та практичні заняття, завдання, які здобувачі освіти можуть вирішити у процесі самостійної роботи. Робочі програми враховують особливості різних форм навчання.

Наступний етап редакторської роботи – аналіз основного, пояснювального та додаткового текстів та позатекстових матеріалів (таблиць, формул, ілюстрацій), тобто робота безпосередньо над твором. Навчальне видання відрізняється від наукового перш за все тим, що матеріал у ньому подається у певній методичній обробці для кращого засвоєння його учнями. За допомогою навчальних посібників вирішуються такі завдання навчально-виховного процесу, як закріплення отриманих знань та розвиток навичок у їх застосуванні. Важливо, щоб навчальне видання сприяло плідному самостійному засвоєнню матеріалу, що міститься в ньому. Редактор повинен стежити, щоб структура твору будувалася з урахуванням педагогічних та психологічних закономірностей засвоєння знань.

Редактор має зосередити увагу також на аналізі апарату організації засвоєння – методичного апарату [41, с. 29]. До структурних компонентів навчального видання належать: основний, додатковий та пояснювальний текст, методичний апарат та апарат видання. Останній є важливим елементом видання, підвищує культуру видання, служить для орієнтування здобувачів освіти у змісті та структурі книги, виховує навички самостійної роботи з нею.

Зміст та композиція навчальних видань покликані розкрити науковий зміст дисципліни, її теоретичні основи та методологічний апарат, передати логіку мислення, властиву даній науці, сприяти ознайомленню здобувачів освіти з методикою даної дисципліни, виявити специфічність її методів та підходів. Саме зміст навчальних книг та спосіб представлення у ньому навчального матеріалу повинні сприяти формуванню предметних знань.

Завдання редактора полягає також в аналізі внутрішньої та зовнішньої (змістовної та формальної) складових тексту [1, с. 58]. Редактор може

допомогти автору привести текст у відповідність до цільового призначення та читацької адреси. Модель навчального видання має бути орієнтована на сприйняття читачем. Читання навчальної книги має викликати інтерес у здобувачів освіти, закріплювати набуті знання, розвивати навички їх застосування.

Під час редагування навчальної книги редактор повинен забезпечити взаємозв'язок текстового та ілюстративного матеріалу. Важливо, аби ілюстрації були максимально «прив'язані» до тексту. Ця вимога є абсолютною для шкільних підручників. Тут картинка і пояснювальне слово чи фраза мають однозначно співпадати. Для вузівських підручників ця вимога є бажаною. Нерідко видавці, аби не мати мороки з різноформатним ілюстративним рядом по тексту, вміщують його окремими блоками (чи аркушами) всередині або наприкінці книги. Такий підхід може бути виправданим тоді, коли подані ілюстрації доповнюють суть викладеного матеріалу. У випадках же, коли фотографії конкретизують, поглиблюють розповідь, їхнє місце безперечно повинно бути саме на конкретних сторінках тексту [2, с. 66].

Для успішного засвоєння нового матеріалу на основі навчального видання потрібно насамперед забезпечити мотивацію навчання, тобто формування та підтримку внутрішнього спонукання, що стимулює здобувачів освіти до активної творчої роботи. Такими мотивами можуть бути: інтерес до знань і процес їх набуття; усвідомлення практичної та теоретичної значущості досліджуваного матеріалу; встановлення перспективності навчання та самостійної діяльності тощо.

Зміст навчальних видань перебуває у тісній залежності від розвитку самої науки. Тому дуже важливим є проблема «подання» даного матеріалу. Тому крім науковості матеріалу важливий такий критерій, як доступність викладу. Цю доступність і має забезпечити редактор, якщо автор не може сам цього досягти. Редактор може підказати оптимальне співвідношення структурних компонентів навчального видання: основного, додаткового та пояснювального текстів, методичного апарату, ілюстрацій, апарату орієнтування. Редактор повинен

стежити, щоб у навчальних виданнях не було положень дискусійного характеру. Неприпустимим є змішання різних підходів до наукової проблеми. Обов'язковою є системність викладу матеріалу. Редактору слід усувати зайву «наукоподібність» стилю, але не спрощувати наукову форму. Якщо матеріал навчального видання буде викладено у «полегшеному варіанті», то робота з книгою не сприятиме розвитку творчих здібностей здобувачів освіти.

Редактору важливо виявити багатослівність, малу інформативність чи неінформативність ряду речень, громіздкі речення, незручні фрази, невідповідно ускладнену термінологію, що призводять до непотрібної наукоподібності, – усе це ускладнює розуміння тексту здобувачами освіти. Наукоподібний стиль не тільки ускладнює сприйняття сенсу висловлювання, а й, зазвичай, містить у собі стилістичні та фактичні помилки, повтори. Виявити та виправити їх – завдання редактора.

Навчальні видання завжди мають практичну спрямованість, тому важлива системність у викладі навчального предмета. Увага редактора має бути спрямовано на логіко-сміслову організацію матеріалу твору [41, с. 29], структуру навчального видання, що залежить від характеру навчального предмета та психологічних особливостей навчально-пізнавальної діяльності здобувачів освіти. Редактору необхідно провести спеціально-предметний, логічний та лінгвостилістичний аналіз тексту. Удосконалення структури означає вдосконалення форми. Тому слід пам'ятати, що із зміною структури змінюється зміст. Увага редактора має бути спрямовано на аналіз структури. Для редактора важливо визначити можливості її вдосконалення. Аналіз та оцінка композиції включає три етапи: 1) виявлення та усунення недоліків поділу твору на частини, оцінка загальної побудови його; 2) виявлення та усунення недоліків побудови кожній структурної частини; 3) усунення недоліків побудови окремих фрагментів, виділених за функціонально-смісловими типами мови.

Редактор повинен перевірити фактичний матеріал: судження, цифри, дати, прізвища, цитати, назви, терміни та їх системність та систематичність,

прийоми введення в текст нових понять, використання засобів наочності тощо. Помилки зустрічаються досить часто: у термінах, посиланнях, підписах до ілюстрацій, таблицях, цифрах під час підсумовування тих чи інших даних, цитатах тощо.

Під час підготовки навчального видання важливо проконтролювати уніфікацію та стандартизацію термінології. Особливо потрібно звернути увагу на неточні терміни, що неправильно орієнтують: адсорбція замість абсорбції, активація замість активізація тощо. Поширеною помилкою є вживання слів у невласливому їм значенні: задачі дослідження замість завдання; неправильне використання слів рішення – вирішення – розв’язання, область – сфера – галузь – зона; вираз – вираження; вид – вигляд; середа – середовище; точка – крапка; рисунок – малюнок; зв’язок – сполука; загальний – спільний; єство – сутність; додавання – доповнення (наприклад, рішення задачі, рішення питання; область використання, область поширення, в області промисловості; алгебраїчне вираження; у виді рідини; повітряна середа; матеріальна крапка; зв’язок водню з киснем; спільний вигляд; єство проблеми; вносити додавання до тексту) [38].

Часто зустрічається двояке написання термінів, необхідно стежити за уніфікацією в орфографії. Редактор повинен уміти критично оцінювати доцільність використання іншомовних термінів, коли існують їхні еквіваленти в українській мові. Редактор і коректор мають обов’язково відрізняти терміни і професіоналізми, насамперед вузькоспеціальні [41, с. 29]. Редактор має знати нормативні вимоги до стандартизованої термінології, уникати зайвої завантаженості іншомовними термінами.

3.2. Призначення та склад довідково-пошукового апарату видання

Довідково-пошуковий апарат видання відноситься до найважливіших елементів видання, без якого неможливе існування особливо книжкової продукції. Адже коли читач заходить іноді в книгарню і бере в руки майбутнє придбання, він насамперед кидає свій погляд на короткий зміст, щоб трохи ознайомитися з книгою, і, часто, заглядає в зміст (якщо видання – збірка декількох творів одного автора, або творів кількох авторів, або взагалі є довідковим), щоб дізнатися які твори автора (ів) увійшли до цієї книги. Отже, довідково-пошуковий апарат видання дозволяє читачеві полегшити та прискорити пошук наявних у виданні об'єктів. Цей апарат існує виключно для читача, і він досить трудомісткий під час створення. Довідково-пошукова система включає такі компоненти, як зміст, колонтитули; підрядкові примітки; алфавітний покажчик тощо.

Зміст відноситься до найважливіших елементів. Зміст – обов'язковий елемент апарату кожного видання. Виняток становлять видання малого обсягу, і навіть словникові видання з великою кількістю розділів. Зміст є покажчиком заголовків видання. Зміст розкриває, насамперед, будову видання, з яких частин чи розділів воно складається.

Зміст виконує три основні функції [41, с. 29]:

- довідково-пошукову – тобто спростити та прискорити пошук складових частин видання (глав, параграфів, статей, бібліографічних посилань тощо);
- інформаційно-пояснювальну – тобто дати здобувачеві освіти загальне уявлення про зміст та структуру видання, підготувати його тим самим до читання або вибору матеріалу, допомогти відновити в пам'яті прочитане при перерві у читанні;
- рекламно-пропагандистську – тобто залучити здобувача освіти, викликати в нього інтерес до видання, що проглядається, бажання прочитати його.

Зміст, який не повністю відповідає всім цим завданням, знижує функціональні якості видання, тобто:

- уповільнюється пошук структурних елементів;
- ускладнюється підготовка до навчання та вибір матеріалу для навчання;
- продовжується шлях видання до здобувача освіти.

Основні вимоги оформлення змісту (змісту) [4, с. 85]:

- заголовки всередині видання та в змісті повинні текстуально співпадати, оскільки грубі помилки можуть ввести здобувача освіти в оману, дрібні – підривати довіру до видання та видавництва;
- всі елементи заголовків у змісті потрібно відтворювати в тій же формі, як і вони надруковані всередині видання (якщо в основному тексті числовий заголовок представлений арабськими цифрами, то й у змісті перед читачем повинні постати арабські цифри). Відмінності у зовнішній формі можуть відволікати здобувача освіти;
- мусить бути дотримана смислова супідрядність заголовків, тобто заголовки потрібно розташовувати у змісті за рівнем значимості;
- слід дотримуватись у змісті повноти набору заголовка, тобто він повинен містити всі свої основні складові: родо-нумераційну та тематичну частини без «усічених» заголовків.

Покажчики – довідковий матеріал, який допомагає читачеві швидко знайти потрібний текст у виданні. За призначенням покажчики поділяються на [4, с. 77]: предметні; термінологічні; іменні; географічні; хронологічні; покажчики заголовків; комбіновані покажчики. Покажчики виконують дві основні функції покажчиків:

1. довідково-пошукова – допомагає швидко знаходити в книзі відомості про цікавий для читача предмет, особу тощо.
2. Довідково-орієнтуюча – повідомляє, про які предмети, особи, теми тощо можна знайти інформацію у цій книзі. Крім того,

показчики використовують у термінологічній роботі. Вони корисні і для критичної оцінки твору: допомагають авторам та редакторам виявити не помічені раніше протиріччя, невиправдані повтори, прогалини у висвітленні та розробці теми, усунути різнобій у термінології.

Введені в базу даних, показчики книг дозволяють споживачеві за короткий час отримати інформацію про те, в яких виданнях і де саме містяться відомості на тему, що його цікавить. Добре складені показчики можуть стати, таким чином, частиною інформаційної системи, багаторазово збільшуючи продуктивність наукової праці, виробничих та інших досліджень [20, с. 22]. Показчик може відігравати і пояснювально-уточнюючу роль, коли матеріал книги не можна змінити (автора немає в живих), а матеріал цей неповний і потребує доповнення або розшифровки.

Колонтитули – текстові рядки, поміщені над основним текстом кожної сторінки видання. Колонтитули слугують для полегшення користування виданням, іноді – для поліпшення його оформлення.

3.3. Специфіка роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом шкільних підручників з української мови

3.3.1. Особливості роботи редактора над змістом

Завдання засвоєння знань здійснюють вирішальний вплив на структуру підручника. Аналізуючи методичну побудову, редактор повинен враховувати роль тих чи інших компонентів структури в якісному здійсненні процесу засвоєння знань. Кожен підручник поділяється на частини, розділи, підрозділи, параграфи. Всі ці композиційні підрозділи, великі та дрібні, що мають назви та позначені цифрами або літерами, утворюють систему заголовків і об'єднуються у Зміст.

В радянській практиці видавництва Зміст розміщували наприкінці книги. У сучасних підручниках також відмічається традиційна практика розташування Змісту наприкінці книги, це пов'язано і з технічними причинами. Однак, з точки зору зручності роботи з підручником, зміст краще подавати на початку книги, відразу після звороту титульної сторінки видання, так як саме з Змісту школяр починає знайомство з підручником. Це відразу орієнтує читача і її загальній проблематиці видання, і в пошуку потрібної теми. До речі, цей елемент у зарубіжних виданнях завжди вміщується на початку. У підручниках з української мови зміст розташований в кінці видання (**Додаток 12**) після нього ідуть лише випускні дані.

Слово «Зміст» необхідно розміщувати посередині верхньої частини сторінки великими літерами, виділяючи жирним шрифтом. При складанні Змісту передбачена можливість цифрової рубрикації, наприклад, 1; 1.1; 1.2; 1.2.1 та ін., або до складу «Зміст» включають порядкові номери та найменування розділів або розділів основного тексту (при необхідності підрозділів, пунктів), список використаних джерел літератури, додатків з окремою нумерацією для кожного з них із зазначенням номерів сторінок, де вони розташовані. Варто зазначити, що у навчальній літературі допускається

також використання знака параграфа (§), що простежується у підручниках з української мови.

Після заголовка кожного з зазначених структурних елементів ставлять крапку, після чого наводять номер сторінки. За необхідності продовження запису заголовка розділу або підрозділу на другому (наступному) рядку його починають на рівні початку цього заголовка на першому рядку, а при продовженні запису заголовка програми – на рівні запису позначення цієї програми.

В Змісті» номери підрозділів наводять після абзацного відступу. Шрифт заголовків розділів, підрозділів та ін. у змісті має бути аналогічний шрифту тексту документа без виділення його жирним шрифтом.

Заголовки змісту мають точно відтворювати такі ж заголовки, подані в тексті. Не вносяться до змісту лише заголовки, набрані в підбір тексту. Заголовки змісту не можна редагувати, скорочувати чи подавати в аббревіатурі, якщо це не зроблено в основному тексті [2, с. 68]. Так, у підручниках з української мови всі заголовки відповідають змісту підручника та подані у підбір тексту (**Додаток 13**).

Складання змісту відноситься до особливої роботи редактора. Зміст підручників містить найрізноманітніші накреслення, відступи, втяжки, вирівнювання розрядів цифр у номерах сторінок та ряди точок, які застосовані для відокремлення кінця тексту від цифр.

Відмінною рисою складання змісту є шрифт, який застосовується у підручнику з української мови. Так, шрифт у змісті в підручниках використовується із зменшеним кеглем у порівнянні із кеглем основного тексту (**Додаток 14**)

Іноді зміст може займати неповну сторінку; тоді, коли немає інших вказівок видавництва, його розташовують на середині сторінки складання. Проте у підручниках з української мови (1) Заболотний О. В. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.), Єрмоленко С. Я. Українська мова.

5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К .: Грамота, 2018; 3) Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти / О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с) зміст розташовано по лівому краю сторінки (**Долаток 15**).

Для виділення головних рубрик видання у змісті можна застосовувати різні накреслення шрифтів, а також іншу гарнітуру за умови, що характер цього шрифту композиційно узгоджений з зовнішнім і внутрішнім оформленням видання. Використовуючи шрифти різних насиченості та накреслення для підпорядкування рубрик, слід уникати зайвої строкатості, що негативно позначається на сприйнятті тексту змісту. При побудові тексту змісту з максимальною наочністю має бути чітко визначена супідрядність рубрик видання. Для цього використовують як шрифтові, так і композиційні способи

3.3.2. Робота редактора над покажчиками

Важливою частиною апарату орієнтування є покажчики, особливо у предметних підручниках учнів старших класів. За характером оформлення покажчики бувають анотовані (з короткими відомостями про наведені імена, поясненнями термінів) і «глухі» (тільки з посиланнями на сторінки видання).

Зазвичай використовуються предметні покажчики чи предметно-іменні. Іноді предметний покажчик розширюється рахунок включення анотованого переліку термінів. Вказівники полегшують користування підручником, наприклад, при повторенні пройденого. Наявність покажчика у підручнику не лише ознака культури видання, а й умова більшої ефективності здійснення ним навчальної та розвиваючої функції.

У «глухих» покажчиках посилання на сторінки від термінів нічим не виділяють й відокремлюють пробілом у половину кегля шрифту, яким складено покажчик; в анотованих покажчиках після терміна, який, як правило, складають шрифтом з виділеннями, ставлять крапку та тире або тільки тире. Цифри (посилання на сторінки видання) складають шрифтом, що відрізняється від основного, – курсивного чи напівжирного накреслення

Покажчики складають кеглем, на ступінь меншим від основного тексту, іноді на зменшений формат. Кожний рядок покажчика починають із лівого краю шпальти, наступні рядки верстають із втяжкою [43, с. 59]. Якщо покажчик складається із загальних і поодиноких понять, то наступні верстають із невеликим відступом від лівого краю. Кожний покажчик починають з нової сторінки зі спуском, перший з покажчиків бажано починати на непарній сторінці видання [39, с. 62].

Першим завжди верстають іменний покажчик, а останнім – покажчик заголовка для багатотомних видань. Іноді рядки покажчиків дуже короткі, тоді текст краще складати та верстати у дві шпальти [37, с. 53]. Усі покажчики розміщують у кінці видання, за ними можуть бути заверстані лише зміст і випускні дані.

Будь-які зміни в тексті підручника після завершення формування покажчиків (скорочення, додавання, правки, що неминуче призводить до зміни пагінації сторінок) складають загрозу їхньої правдивості. Про це редактор постійно має пам'ятати на останніх стадіях доведення оригіналу до кондиції.

Відомі випадки, коли за допомогою покажчика редактор вносить поправки і сам текст книги. У процесі редагування покажчиків завжди прагнуть скоротити їх обсяг. Цього можна досягти об'єднанням родинних рубрик в одну, за винятком незначних рубрик і шляхом використання системи посилань, що пов'язують родинні поняття.

3.3.3. Специфіка оформлення колонтитулів

Композиційне розміщення колонтитулів може бути різноманітним, хоча переважно їх складають окремим, майже завжди одним рядком, шрифтами, які відрізняються від основного (курсивним, напівжирним курсивним, капітельними літерами, великими літерами зменшеного кегля). Здебільшого в одному рядку з колонтитулом може бути розташована колонцифра. Дуже часто колонтитул закривають знизу тонкою лінійкою (**Додаток 16**) на повний формат сторінки складання. Зустрічаються колонтитули, відокремлені лініями зверху і знизу [39, с. 62].

Колонтитули з колонцифрами чи без них завжди входять у розмір сторінки складання; їх відокремлюють від тексту не менш як на кегль основного шрифту або трохи більше, враховуючи, щоб загальний формат сторінки складання був кратний кеглю основного шрифту.

Колонтитули не розміщують на всіх титульних сторінках видання, порожніх сторінках, на сторінках, зайнятих повністю ілюстраціями (крім наукової та технічної літератури), а також, на початкових сторінках видання із спуском.

Найбільш доцільний варіант для підручників з української мови рубрикаційний колонтитул (**Додаток 18**), а саме двоступінчастий колонтитул: менш рухливий – на лівій смузі, більш рухливий – на правій; наприклад: зліва – заголовок глави, праворуч – заголовок параграфа; ліворуч – заголовок розділу, праворуч – заголовок розділу. При виборі рубрик для правого колонтитулу (рухливішого) виходять з обсягу підрозділів. Так, якщо рубрика змінюється по кілька разів на кожній сторінці, то використовувати для підручників ці рубрики як колонтитул недоцільно: кожен колонтитул охоплюватиме лише незначну частину матеріалу сторінки. Переважають для правих колонтитулів рубрики, що змінюються через кожні кілька сторінок, а для лівих – заголовки наступного старшого ступеня (наприклад, розділів у параграфах, розділів при розділах тощо).

Рубрики, які не є наскрізними, використовувати не слід: там, де цих рубрик не буде, доведеться в колонтитул ставити замість них рубрики старшого ступеня, а це означає, що на одних розворотах колонтитул виявиться двоступінчастим, на інших одноступеневим. Така неоднорідність колонтитулів, природно, небажана. Однак цілком є припустимо, коли справа стоїть колонтитул з рубрикою, що займає багато сторінок, вводити в нього заголовки і наступного підпорядкованого ступеня, тобто використовувати колонтитул із поєднання двох рубрик (старшої та підлеглої), навіть якщо друга рубрика не є наскрізною (в одних розділах правий колонтитул – із поєднання двох рубрик, в інших, де рубрики підлеглого ступеня відсутні, – із однієї рубрики).

Якщо заголовок, який переноситься в колонтитул, не вміщується в один рядок, його скорочують. Текст правого колонтитула може бути наведений у усіченій формі і тоді, коли це не потрібно за розміром заголовка. Наприклад, у двоступінчастому колонтитулі правий колонтитул може не повторювати того, що міститься в лівому, завдяки своєму сусідству з ним. Чим заголовок в колонтитулі лаконічніший, тим швидше читач схопить його суть, що і потрібно, враховуючи довідково-пошукову функцію колонтитулів. Скорочувати текст колонтитулу для того, щоб він вмістився в один рядок або був коротшим, треба не механічно відсікаючи кінцеву частину, а стискаючи текст за змістом, переформулюючи зміст заголовка.

ВИСНОВКИ

Під час написання дипломної роботи було зроблено такі висновки:

1. Проаналізовано загальну типологічну характеристику навчальних видань та їх види за цільовим призначенням і характером інформації. Встановлено, що ДСТУ 3017:2015 виокремлює основні види навчальних видань: навчальна програма, підручник, навчальний посібник, навчально-методичний посібник, навчальний наочний посібник, хрестоматія, практикум, робочий зошит тощо. Запропоновано типологію навчальних видань: навчально-теоретичні видання, навчально-практичні видання, навчально-методичні видання, навчально-програмні видання, навчально-довідкові видання, комплексні навчальні роботи.

До навчально-теоретичних видань відносять: підручник, навчальний посібник, навчально-методичний посібник, курс лекцій, конспект лекцій, лекція. До навчально-практичних видань відносять практикуми, хрестоматія, навчальний наочний посібник, робочий зошит тощо. Навчально-методичні видання включають: методичну розробку, методичні рекомендації, методичні матеріали, методичний коментар. До навчально-програмних видань відносять навчальні програми. До навчально-довідкових видань відносять навчально-довідкове видання, навчальний термінологічний словник, навчальний довідник. До комплексних навчальних робіт відносять навчально-методичний комплекс та навчальний комплект.

2. Досліджено типологічні особливості підручника як виду навчального видання. Виявлено, що призначення підручника та його роль освітньому процесі як технологічного засобу, що реалізує принципи та закономірності навчання, визначають його типологічні особливості, які потім конкретизуються дидактичним підходом та обраним авторами методом навчання. Узагальнено типологічні особливості підручника як типу навчальної літератури: 1) цілісне (системне та концептуальне) подання предметного змісту в необхідному обсязі; 2) координація діяльності вчителя та учнів, управління процесом навчання та

засвоєння; 3) вироблення необхідних умінь та навичок, формування комплексу компетенцій, досвіду самостійної творчої діяльності.

Структура підручників включає: зміст (перелік розділів); вступ (або передмова); основний текст; питання, тести для самоконтролю; обов'язкові та додаткові завдання, приклади; додатково-інформаційні дані для розв'язання задач (таблиці, схеми тощо); апарат для орієнтації в матеріалах книги (предметний, іменний покажчики).

Навчальні видання повинні відповідати певним ознакам, таким як точність, послідовність та переконливість, рівень науковості або цільова відповідність, системність. Навчальні підручники повинні відповідати сучасній редакції українського правопису у відповідності до Постанови № 437 «Питання українського правопису», так як ЗНО буде складатись здобувачами освіти у відповідності до нової редакції українського правопису. Такі характеристики мови підручника, як орфографічні, пунктуаційні, стилістичні та граматичні повинні цілком відповідати нормам української літературної мови та бути зрозумілими для здобувачів освіти.

3. Проаналізовано вимоги до структурування змістової частини підручника. Структурна побудова підручників є сукупністю елементів, кожен із яких відбиває різні аспекти навчального предмету, до яких включають: передмову, зміст, основний текст, апарат орієнтування підручником. Апарат орієнтування підручника служить педагогу для організації навчального процесу, а здобувачу освіти допомагає самостійно орієнтуватися у матеріалах підручника та навчально-методичному комплексі. Заголовки змісту повинні точно повторювати заголовки у тексті, без скорочень. Підручник повинен містити таку структурну одиницю, як Вступ (передмову). Обсяг передмови – 0,1 – 0,2 стр. Навчальний матеріал підручника має бути орієнтований на становлення у здобувачів освіти ключових компетентностей як особистісних, так і предметних та надпредметних, з урахуванням провідної функції предмета.

Апарат організації засвоєння у підручнику також може бути представлений різноманітно: виділення основних термінів та визначень,

понять; розмежування навчального змісту на параграфи та модулі; звернення до малюнків, схем, висновків; розмежування основного та додаткового текстів; включення в кінці параграфів питань та завдань для самоперевірки та для творчого розвитку. У навчальних посібниках повинні існувати приведені джерела, з яких отримано матеріал, що містить факти, які пояснюють у відповідних посиланнях та у бібліографічному списку. Методичний апарат підручника (проблемні питання, завдання на систематизація матеріалу, завдання для роботи з додатковими джерелами інформації) дозволяє організувати ефективну роботу на уроках та вдома.

4. Досліджено особливості аналізу та оцінки якості навчального підручника. Аналіз сучасної літератури дозволив виявити низку проблем у сфері забезпечення системи освіти якісною навчальною літературою: 1) У підручниках виявляються помилки, неточності, періодично тексти та малюнки підібрані без урахування психофізіологічних та вікових особливостей учнів. 2) Відсутність узгодження, синхронізації матеріалу різних навчальних предметів, підручників як у тимчасовому, і у смисловому аспектах. 3) Нестача перекладних підручників для викладання учням рідними мовами національних меншин.

При написанні підручника повинні бути передбачені основні положення, представлені в освітньому стандарті, наукові та системні аспекти, що сприяють поглибленому вивченню міждисциплінарних зв'язків, інтеграції, має забезпечуватись безперервність та наступність навчального матеріалу. Керівникам дослідження посібника потрібно намагатись минати підміни глибокого аналізу посібника, наперед сформованою гадкою. Експериментальне оцінювання посібника не повинне бути формальним, у цьому місці можлива поширена творчість, передусім під час формування та опрацювання суті оцінювальних листів. На сьогодні для визначення рівня якості освіти, і, відповідно якості підручника, в різних країнах світу проводяться такі міжнародні дослідження, як PISA, TIMSS, PIRLS і т.д. Україна бере участь у дослідженні PISA з 2018 року, у дослідженні TIMSS – з 2007 року.

5. Проаналізовано типологічні характеристики навчального підручника з української мови. Досліджено принципи написання навчального посібника з української мови. Важливим для підручників із української мови є присутність ігрового моменту, можливість залучення аудіо- та відеоматеріалів. У підручниках недостатньою мірою представлені (чи не представлені взагалі) матеріали, завдання та ілюстрації, які б формували в учнів уявлення історії української мови від найдавніших часів до сьогодення. Мотивуюча функція підручника може бути реалізована в єдності його зовнішньої та внутрішньої структур, співвідношенні «зовнішньої привабливості» підручника (папір, шрифт, кольорові ілюстрації тощо) та чіткої структурованої подачі матеріалу з необхідними узагальненнями та систематизацією отриманої інформації. При викладі теоретичного матеріалу автори повинні спиратися на сучасні наукові теорії, що висвітлюють стан української мови та культури мови на початку XXI ст.

6. Проаналізовано загальну методику роботи редактора над навчальним виданням. Встановлено, що на першому етапі роботи редактора над навчальним виданням редактор зобов'язаний перевірити відповідність змісту твору навчальній програмі дисципліни. Редактор має перевірити відповідність обсягу окремих частин книги бюджету часу, що відведений для самостійної роботи здобувача освіти з літературою. Наступний етап редакторської роботи – аналіз основного, пояснювального та додаткового текстів та позатекстових матеріалів (таблиць, формул, ілюстрацій), тобто робота безпосередньо над твором. Завдання редактора полягає також в аналізі внутрішньої та зовнішньої (змістовної та формальної) складових тексту. Під час редагування навчальної книги редактор повинен забезпечити взаємозв'язок текстового та ілюстративного матеріалу. Під час підготовки навчального видання важливо проконтролювати уніфікацію та стандартизацію термінології.

7. Досліджено специфіку роботи редактора над довідково-пошуковим апаратом шкільних підручників з української мови. Встановлено, що слово «Зміст» необхідно розміщувати посередині верхньої частини сторінки

великими літерами, виділяючи жирним шрифтом. Зміст переважно розміщують в кінці підручника та по центрі сторінки. Заголовки подані в тексті, мають точно відтворювати заголовки змісту.

Покажчики повинні складатися кеглем, який буде на ступінь меншим від тексту, який є основним. У процесі редагування покажчиків завжди прагнуть скоротити їх обсяг. Цього можна досягти об'єднанням родинних рубрик в одну, за винятком незначних рубрик і шляхом використання системи посилань, що пов'язують родинні поняття.

Структурне розміщення колонтитулів може бути різноманітним, але в основному їх складають окремим, інколи одним рядком, шрифтами, не такі, як основний. Найбільш доцільний варіант для підручників з української мови рубрикаційний колонтитул. Не розміщують на всіх титульних сторінках видання колонтитули, а також на порожніх чи повністю зайнятих ілюстраціями, окрім технічної та наукової літератури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агаркова І. Проблеми видання навчальної літератури та шляхи її вирішення. Друкарство. 2005. № 1. С. 58 – 60.
2. Антонова С. Г. Редакторская подготовка изданий. М.: МГУП, 2002. 468 с.
3. Антонова С. Г., Тюрина Л. Г. Современная учебная книга: Учебное пособие. М., 2001. 188 с.
4. Артьомов І.В., Ващук О.М. Навчальна книга: організація і методика створення: посібник. Ужгород: ЗакДУ, 2012. 238 с.
5. Баханов К. Проблема ідейної та понятійної послідовності у підручника. Шкільна історія очима істориків – науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України/ упоряд. Н. Яковенко. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2008. С. 47 – 65.
6. Бібліографічний опис документів: Навчальний посібник/ Упоряд. Н. Г. Духновська , А. С. Близнюк. Житомир, 2006. 60 с.
7. Видайчук Т.Л. Формування історичної пам'яті в учнів старших класів засобами підручників української мови. URL: <http://ipvid.org.ua/upload/iblock/c03/c03fbc7aa5090354d53f484cf6e22bb9.pdf>
8. Вимоги до обсягу підручників та навчальних посібників. URL: <http://www.pdatu.edu.ua/images/public-info/redakcyina-diyalnist/rd-2017-18.pdf>
9. Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с
10. Горошкіна О. Зміст і структура сучасного шкільного підручника української мови в компетентнісному вимірі української освіти. Проблеми сучасного підручника. 2019. Вип. 22. С. 57 – 66.
11. Горошкіна О. Функції підручника української мови в компетентнісній парадигмі. STUDIA UKRAINICA POSNANIENSIA. 2019. Р. 93 – 102.

- 12.Гречихин А. Вузовская учебная книга. Типология, стандартизация, компьютеризация : учеб.-метод. пособ. в помощь автору и редактору. Москва : Логос, 2000. 255 с.
- 13.Гривко А. В. Мова навчальних текстів шкільних підручників. URL: https://lib.iitta.gov.ua/3685/1/Мова_навчальних_текстів_шкільних_підручників.pdf
- 14.Гудзик І.П. Побудова тексту підручника як фактор його читабельності. Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. К.: Педагогічна думка, 2000. Вип.2. С. 123 – 127.
- 15.ДСТУ 3017:2015. Видання. Основні книги.URL: http://lib.zsmu.edu.ua/upload/intext/dstu_3017_2015.pdf
- 16.Експертиза шкільних підручників : інструктивно-методичні матеріали для експертизи проектів підручників для 9 класу загальноосвітніх навчальних закладів; за заг. ред. О. М. Топузова. К. : Педагогічна думка, 2016. 128 с.
- 17.Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. серед. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К .: Грамота, 2018. 256 с.
- 18.Жосан О. Е. Шкільна навчальна література: теорія і практика : довідник / О. Е. Жосан. Кіровоград : КОІППО імені Василя Сухомлинського; Імекс-ЛТД, 2014. 156 с.
- 19.Заболотний О. В. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с
- 20.Загальні вимоги до змісту та оформлення навчальних посібників та навчально-методичної літератури : методичні рекомендації для викладачів на основі чинних нормативних документів / уклад. Л. О. Котлова. Житомир, 2014. 56 с.
- 21.Задорожна О. Міжнародні дослідження освіти в Україні – можливість виявлення тенденцій розвитку освітньої системи URL:

http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16120/1/6_ZADOROZhNA%20OLEKSANDRA.pdf

- 22.Засєкін Д. О. Дидактичні функції підручника з фізики в умовах профільного навчання. Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць. К., 2012. Вип. 12. С. 366 – 372.
- 23.Кодлюк Я. Наукові підходи до аналізу альтернативних підручників для початкової школи / Я. Кодлюк, М. Грицишин // Сучасні проблеми гуманітаризації професійної підготовки майбутніх педагогів : мат-ли Всеукраїнського науково-методичного семінару. Умань : ФОП Жовтий О. О. 2015. Вип. 2. С. 141 – 143.
- 24.Кодлюк Я. П. Концептуальні основи побудови підручника для початкової школи. Проблеми сучасного підручника. 2014. Вип. 14. С. 284 – 292.
- 25.Кодлюк Я. П. Ян Амос Коменський про шкільний підручник / Я. П. Кодлюк // Ян Амос Коменський – великий педагог минулого (до 425-річчя від дня народження) : мат-ли II всеукраїнських педагогічних читань Херсон : Херсонська академія неперервної освіти, 2017. С. 124 – 128.
- 26.Комова М. Класифікація термінологічних словників. Національний університет «Львівська політехніка». 2008. № 2. С. 144 – 147.
- 27.Лукіна Т.О. Якість українських підручників для середніх загальноосвітніх шкіл: проблеми оцінювання і результати моніторингу. К. : Академія, 2004. С. 22 – 24.
- 28.Мелешко В. В. Використання сучасного шкільного підручника як провідного засобу навчання в сільській школі. Проблеми сучасного підручника. 2015. Вип. 15(2). С. 12 – 21.
- 29.Огляди ОЕСР на тему доброчесності в освіті: Україна 2017 / Переклад з англ. Інститут розвитку освіти. К.; Таксон, 2017. 184 с.
- 30.Онищук Л. Сучасний підручник – специфічна комплексна інформаційна модель освітнього процесу. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/9799/1/тези%20Львів.pdf>

31. Положення про підготовку курсів лекцій у Київському університеті права Національної академії наук України. К., 2014. URL: http://kul.kiev.ua/doc/pidgotovka_kursiv_lekcii.pdf
32. Положення про навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни. URL: <http://matbnau.in.ua/teacher/nmk.pdf>
33. Про затвердження Інструктивно-методичних матеріалів для проведення експертами експертиз електронних версій проектів підручників: Наказ МОНУ від 2018 року, № 1183. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5bd/c11/8e3/5bdc118e32ea9452929709.pdf>
34. Про технічні вимоги до підручників для здобувачів повної загальної середньої освіти і педагогічних працівників, що видаватимуться за кошти державного бюджету у 2021 році: Лист МОНУ від 2020 року, № 1/11-6773. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6773729-20#Text>
35. Прокопенко Н. Основні результати міжнародного порівняльного дослідження якості природничоматематичної освіти TIMSS 2011. URL: <http://education-ua.org/ua/analytics/68-osnovni-rezultatimizhnarodnogo-porivnyalnogo-doslidzhennya-yakosti-prirodniccho-matematichnoji-osviti-timss-2011>
36. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти : підручник. К. : Грамота, 2012. 504 с.
37. Сипченко О.М. Структура основного (універсального) підручника з педагогіки (друга половина XIX – початок XX ст.). Шлях освіти. 2008. № 1. С. 52 – 56.
38. Сізонова К. Л. Особливості роботи редактора над навчальними виданнями/ К. Л. Сізонова, Н. М. Алексеєнко. URL: <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=2179>
39. Технології видавництва та поліграфії. Редакційно-видавничі процеси. Комп'ютерний практикум: навч. посіб. // Уклад.: О. І. Хмілярчук, К. О. Чепурна. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2020. 91 с.

- 40.Тимкова В.А. Українська мова в науці: навчальний посібник. Вінниця: ВВ ВНАУ, 2018. 212 с.
- 41.Тимошик М. Редагування текстів за видами видань. Друкарство. 2003. № 6. С. 28 – 32.
- 42.Українська бібліотечна енциклопедія. URL:
[https://ube.nlu.org.ua/article/Навчальна%20\(освітня\)%20програма](https://ube.nlu.org.ua/article/Навчальна%20(освітня)%20програма)
- 43.Харитоненко О.І. Редагування навчальних видань: навчально-методичний комплекс. Київ : Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2009. 100 с.
- 44.Шамелашвілі Р. М. Підручник для загальноосвітньої школи як феномен навчальнометодичного комплексу та деякі питання його експертного оцінювання. Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць. К. : Пед. думка. 2008. Вип. 8. 544 с. С. 8 – 20.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Залучення до тексту підручника віршів вітчизняних поетів та письменників для вивчення української мови (Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

Прочитайте вірш Олександра Олеся. Поставте питання до вилених слів. Що вони означають? Які це частини мови?

Удосвіта дві хмароньки зустрілися *вгорі*
І *мовчки* зупинилися, як Божих дві зорі.
Хотілось їм зостатися, *удвох* прожити вік,
А вітер злий сміявся вже десь *збоку* біля них.
І стали *тихо* плакати дві хмароньки ясні,
І сльози їхні падали, сріблясті і рясні.

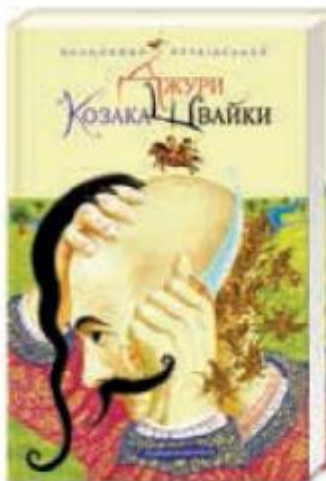
ДОДАТОК 2

Залучення аудіо- та відео-файлів для вивчення української мови (Глазова О. П.

Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П.

Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

- ❖ Перегляньте кінофільм «Сторожова застава» за повістю Володимира Рутківського. Розкажіть, про що в ньому йдеться. Своїми враженнями поділіться з однокласниками (однокласницями).



ДОДАТОК 3

Залучення цікавих завдань для вивчення української мови (Заболотний О. В. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.)

ЛАНЦЮЖОК

Починаючи від слова, що складається з однієї букви, доберіть ланцюжок слів з тією ж початковою буквою. Розташуйте слова так, щоб кожне наступне мало на одну букву більше, ніж попереднє. **НАПРИКЛАД:** б – бо – бал – база – бокал – боксер – барабан – біганина – Бориспіль – барабанщик.

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

1. Чого багато має болото, менше – озеро, ще менше – море, а зовсім не має ріка?
2. Що має груша й слива, але не має клен?
3. Як перетворити *омара* (морський рак) на маленьку комаху?
4. Чого немає в дельфіна, але є в кита, акули, краба?
5. Як перетворити *ворота* на їхнього захисника?
6. У назвах яких дерев є звук [р]?

ДОДАТОК 4

Залучення байок для вивчення української мови (Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К. : Грамота, 2018. 256 с.)

Вовк і коза

Весняного погожого ранку на високій горі над кручею паслася біленька кізка. Навколо буяли соковиті трави, зеленіли дерева й кущі. Кізка ласувала смачними гілочками й примовляла вдоволено:

— Ме-е-е! Ме-е-е! Як гарно в горах, коли все зеленіє. Яка краса!

Вовк, пробігаючи під горою, почув її голос. Підвів голову, зміряв оком висоту й зітхнув:

— От біда, не видеруся. Але ж коза може сюди скочити. Це їй завиграшки. А там...

Вовкові очі жадібно заблищали.

— Як би заманити сюди кізку? — пробурмотів собі під ніс.

Думав, думав сіроманець, а потім посміхнувся лукаво та й каже:

— Ет, що тут мудрувати? Хіба важко? Хитрість допоможе всюди, отже, без неї не обійдешся.

Прокашлявся вовк, аби пом'якшав голос, і гукнув солоденько:

— День добрий, біленька кізко!

— День добрий, — відповіла та.

— А чого це ти пасешся на скелях? — удавано здивувався сіроманець. — Що ти там знаходиш? Чи тобі кращого місця немає?

— О, тут такі смачні гілочки!

— Та кинь ти їх. Ходи сюди, поглянь, яке тут пасовисько. Яка трава висока, які буйні кущі! Ти такого харчу зроду-віку не бачила.

— Дякую, любий вовче, — чемно відказує кізка, усміхаючись сама до себе, — але мені й тут добре.

— Ого! А який тут виноград! А я й не бачив! — вигукнув вовк. — І коли він устиг викинути такі товсті смачні пагони?

— І на горі є виноград, — сміється кізка, — скільки хочеш!

— Далебі, не такий смачний, як тут, — правив своєї вовк. — Ходи-но сюди, покуштуєш — спасибі мені скажеш.

ДОДАТОК 5

Схема «Ознаки слова» (Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К .: Грамота, 2018.

256 с.)



ДОДАТОК 6

Комунікативна складова підручника з української мови (Заболотний О. В.
Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний,
В.В. Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.)

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчутти красу цієї розкоші на уроках української мови – на хвилинках спілкування. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці **«Поспілкуйтеся»**.

Насамперед виробимо правила нашого спілкування. Частину з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлюйте щиро, дружелюбно.

Правило 2. Не перебивайте співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображайте своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

ДОДАТОК 7

Матеріали для формування знань про історію української мови (Заболотний О. В. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.)



Українська
мова

Державна
мова

Українська мова одна з найдавніших, наймиліше звучніших і найбагатших мов світу. Своїм корінням вона сягає глибини тисячоліть.

Нині **українська мова** є державною мовою України. Це означає, що вона є офіційною мовою спілкування на території нашої держави, нею користуються в установах та організаціях, це мова науки, освіти, преси, телебачення. Тому українську мову повинен знати кожен, хто постійно живе в Україні.

Державний статус української мови закріплено **статтею 10 Конституції України**: *«Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України».*

6 Дайте відповіді на запитання.

- Чому українською мовою варто пишатися?
- Яка мова є державною в Україні? Що означає цей статус?

7 Прочитайте текст. Назвіть правила спілкування. Чи приймаєте ви наше запрошення до спілкування?

ДОДАТОК 8

Реалізація культурологічної функції у підручнику української мови (Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К. : Грамота, 2018).

Уманський парк «Софіївка»

Умань — одне зі старовинних міст України. З історією Умані пов'язані імена козацьких ватажків Івана Гонти та Максима Залізняка. Місто славиться також знаменитим парком «Софіївка». Його збудував

38

граф С.-Ф. Потоцький на честь своєї дружини Софії.

На скелястих берегах річки Кам'янки 1802 року постало диво з каміння, води й місцевих та екзотичних рослин. Це **мальовничі** місця, оточені басейнами, **водограями**. Гаї й тінисті алеї, альтанки, мости, фонтани, чудові мармурові **скульптури** з Італії приваблюють відвідувачів парку «Софіївка» будь-якої пори року.



ДОДАТОК 9

Тексти різних стилів мови (Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

68 Прочитайте висловлення різних стилів. У якій галузі життя можливе кожне з висловлень? Хто є можливим адресатом? Яка мета спілкування?

Науковий стиль

Мова — система звукових знаків. Виконує важливі комунікативні, пізнавальні, оцінні функції. У процесі мовленнєвого самоздійснення постає у вигляді текстів. Мовні одиниці (фонеми, морфеми, лексеми, речення та ін.) і відношення між ними витворюють складну структуру мовної системи (*Зі словника*).

Офіційно-діловий стиль

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом (*Конституція України*).

Художній стиль

Як нема без зірок небозводу,
Як блакиті без неба нема,
Так і мови нема без народу
І народу без мови нема.
Для народу свого велика
Кожна з мов, як творіння вінець.
Люд без мови — то глина безлика,
Без'язика отара овець.

Володимир Забаштанський

Публіцистичний стиль

Якщо в минулому українська мова часом трактувалася переважно як мова селянська, побутова, така, якій багато чого бракувало, не вистачало засобів, скажімо, для викладу складних понять, то хто зва-

ДОДАТОК 10

Науковий стиль підручника (Заболотний О. В. Українська мова. 5 кл. : підруч.
для закл. заг. серед. освіти / О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. 2-ге вид.,
доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208 с.)

Більшість синонімів відрізняються **відтінками лексичного значення**. Так, слово *дорога* означає смугу землі, призначену для їзди чи ходіння; *шлях* сполучає населені пункти; *шосе* — це дорога з твердим покриттям; *бруківка* — частина дороги або вулиці, вимощена камінням; *гостинець* — великий битий шлях; *манівець* — обхідний, непрямий шлях.

Здебільшого синоніми належать до тієї самої частини мови.

Наприклад:

- *чемний, привітний, люб'язний, делікатний* — прикметники.
- *іти, шкандибати, плестися, дибуляти* — дієслова.

ДОДАТОК 11

Розмовний стиль у підручнику з української мови для 5 класу (Глазова О. П.
Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П.
Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

97 Прочитайте, визначте синоніми. Якими частинами мови вони є?
Поясніть відмінності у відтінках лексичного значення кожного
із синонімів (якщо вони є).

1. Ой говори, балакай, розмовляй! (*Г. Мазуренко*).
2. Ви можете белькотіти щось собі під ніс, теревенити з друзями, балакати з сусідами чи вести переговори з партнерами. І всі вас будуть слухати (*З журналу*).
3. Ти з матір'ю поговори, Іване (*А. Малишко*).
4. Молодиці цокотіли, як птиці на дереві (*І. Нечуй-Левицький*).
5. Не триндиш. Сказав — значить роби (*Ю. Збанацький*).

ДОДАТОК 12

Художній стиль у підручнику з української мови для 5 класу (Глазова О. П.
Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П.

Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

12.1 Прочитайте речення. Що в кожному з них обігрується — багато-значність слова чи вживання омонімів? Перевірте себе за словником.

1. Журавлиний в небі ключ відімкнув весну, мов ключ (*О. Різниченко*). 2. Я не скрипковий ключ, а журавлиний тобі над полем в небі напишу (*Л. Костенко*). 3. Осіння пошта вчора принесла кленовий лист, що ходить без конверта (*Є. Гуцало*).



ДОДАТОК 12

Розташування змісту у підручнику української мови (Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К. : Грамота, 2018).

ЗМІСТ

Від авторів	3
-------------------	---

ВСТУП

§ 1. Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова — державна мова України	5
---	---

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ.
ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО

§ 2. Усні й письмові висловлювання. Аудіювання, читання, говоріння, письмо	9
§ 3. Текст. Основні ознаки тексту.	14
§ 4. Структура тексту. Тема, мікротема, тематичне речення. Простий план завершеного тексту	18
§ 5. Види речень за метою висловлювання. Інтонація речень. Розділові знаки в кінці речення	22
§ 6. Слово як компонент речення. Слово як частина мови	26
Завдання для самоперевірки	33

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 7. Лексичне значення слова. Однозначні та багатозначні слова (повторення)	35
§ 8. Уживання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях (повторення). Тлумачений словник	39
§ 9. Синоніми. Ознайомлення зі словником синонімів	43
§ 10. Антоніми. Ознайомлення зі словником антонімів	45
§ 11. Омоніми (повторення й поглиблення). Ознайомлення зі словником омонімів	50
§ 12. Пароніми. Ознайомлення зі словником паронімів	53
§ 13. Лексична помилка та її умовне позначення (практично)	57
Завдання для самоперевірки	62

БУДОВА СЛОВА. ОРФОГРАФІЯ

§ 14. Основа слова (корінь, суфікс, префікс) і закінчення — значущі частини слова. Спільнокореневі слова	65
§ 15. Форми слова. Змінні й незмінні слова	70
§ 16. Правильне значущих частин слова (повторення). Вимова й написання префікса з- (зі-, с-)	74
§ 17. Вимова й написання префіксів роз-, без-	77
§ 18. Вимова й написання префіксів пре-, при-, прі-	79
Завдання для самоперевірки	83

ФОНЕТИКА. ГРАФІКА. ОРФОЕПІЯ. ОРФОГРАФІЯ

§ 19. Звуки мови. Голосні та приголосні звуки	85
§ 20. Приголосні тверді й м'які	89
§ 21. Дзвінки й глухі приголосні	91

ДОДАТОК 13

Відповідність заголовку до змісту у підручнику української мови (Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К. : Грамота, 2018).

§ 3 Текст. Основні ознаки тексту



1. Прочитайте дві групи речень.

1. Діти гойдалися на гойдалці. Дерева стояли в жовтому вбранні. У вікна класу заглядає сонце. На темному небі з'явилися яскраві сузір'я.

2. Задумали щука, рак і лебідь переселитися в теплі краї. Спочатку приготували харчі. Потім склали їх на віз, але не знали, як його зрушити. Рак разом із возом позадкував, а щука потягла його вперед — у воду. Тієї ж миті лебідь смикнув віз догори. Усі хотіли зрушити його з місця, та тільки віз і нині там.

2. У якій групі речення пов'язані між собою за змістом? Назвіть слова, що вказують на такий зв'язок. До якої групи речень можна дібрати заголовок?

ДОДАТОК 14

Розмір шрифту змісту та основного тексту підручника з української мови
(Заболотний О. В. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. заг. серед. освіти /
О.В. Заболотний, В.В. Заболотний. 2-ге вид., доопрац. Київ : Генеза, 2018. 208

с.)

ЗАПРОШУЄМО ДО СПІЛКУВАННЯ

«Нема більшої розкоші, ніж розкіш людського спілкування», – стверджував відомий письменник *Антуан де Сент-Екзюпері*. Тому пропонуємо вам відчувати красу цієї розкоші на уроках української мови – на хвилинках спілкування. А щоб ваше спілкування було змістовнішим, ми щоразу визначатимемо тему для розмови в рубриці «Поспілкуйтеся».

Насамперед виробімо правила нашого спілкування. Частина з них запропонуємо ми, а решту – ви.

Правило 1. Думки висловлюйте щиро, дружельно.

Правило 2. Не перебивайте співрозмовника.

Правило 3. Кожен має право висловити власну думку.

Правило 4. Не ображайте своїми словами інших.

Правило 5. _____

Правило 6. _____

ВСТУП

Значення мови в житті суспільства. Українська мова – державна мова України	4
§ 1. Мовлення і спілкування	7
§ 2. Правила спілкування. Монологічне та діалогічне спілкування. Складання діалогів	10
§ 3. Читання мовчки	12

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 4. Текст. Речення. Слово	15
§ 5. Істотні ознаки тексту. Тематичні речення та план тексту	24
§ 6. Типи мовлення	27
§ 7. Усний вибіркового переказ художнього тексту, що містить опис предмета	28

ДОДАТОК 15

Розташування Змісту на сторінці підручника (Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

237

ЗМІСТ

Юні громадяни інформаційного суспільства!..... 4

ВСТУП

§ 1. Значення мови в житті людини й суспільства. Українська мова —
державна мова України 6

**ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ.
ТЕКСТ. РЕЧЕННЯ. СЛОВО**

§ 2. Усні й письмові висловлення, текст. Інтонація речень, різних за метою
висловлення. Розділові знаки в кінці речення..... 20

§ 3. Лексичне значення слова. Слово як частина мови 23

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 4. Лексичне значення слова 36

§ 5. Однозначні і багатозначні слова 41

§ 6. Використання багатозначних слів у прямому й переносному значеннях.... 48

§ 7. Групи слів за значенням. Синоніми..... 53

§ 8. Антоніми 57

§ 9. Омоніми 61

§ 10. Пароніми..... 65

ДОДАТОК 16

Колунтитул «Повторюємо орфографію» у підручнику з української мови (Єрмоленко С. Я. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закл. загальн. середн. освіти / С. Я. Єрмоленко, В. Т. Синова. Вид. 2-е, доопрацьоване відповідно до чинної навчальної програми. К. : Грамота, 2018).



Повторюємо орфографію



1. Правопис цих слів ви вивчали в початкових класах. Запишіть їх, розкриваючи дужки та прибираючи риску.

Вира(с, з)но, в(и, е)дмідь, дзи(г, г)а, мило/сердний, пон(и, е)ділок, прия(з, с)ний, у/зимку, шіс(т, ть)надцять.

2. Спишіть слова й поставте наголос.

Дециметр, сантиметр, черемха, учора, океан, праворуч.

§ 3 Текст. Основні ознаки тексту



1. Прочитайте дві групи речень.

1. Діти гойдалися на гойдалці. Дереву стояли в жовтому вбранні. У вікна класу заглядає сонце. На темному небі з'явилися яскраві сузір'я.

2. Задумали щука, рак і лебідь переселитися в теплі краї. Спочатку приготували харчі. Потім склали їх на віз, але не знали, як його зрушити. Рак разом із возом позадкував, а щука потягла його вперед — у воду. Тієї ж миті лебідь смикнув віз догоди. Усі хотіли зрушити його з місця.

ДОДАТОК 17

Розташування колонтитула на одному рядку із колоноцифрою (Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

216

Відомості з синтаксису й пунктуації

**На письмі між простими реченнями у складному ставлять кому.**

Кому ставлять і тоді, коли прості речення в складному з'єднуються сполучниками або сполучними словами.

498

Перепишіть прислів'я, замість крапок додаючи дібране з довідки завершення. Поясніть уживання розділових знаків.

1. Правда і з дна моря виринає, а 2. Язик діє, та 3. Недруг пілтакве. а 4. Праця долає злов'я. а

ДОДАТОК 18

Рубрикаційний колонтитул (Глазова О. П. Українська мова. 5 кл. : підруч. для закладів загальної середньої освіти /О . П. Глазова. Вид. 2-ге, доопр. К .: Освіта, 2018. 240 с)

Синтаксис — розділ науки про мову, який вивчає словосполучення та речення.

Пунктуація — розділ науки про мову, який вивчає вживання розділових знаків у реченні й тексті на письмі.

Розділові знаки вживають для того, щоб:

- тому, хто читає, полегшити розуміння писемного мовлення;
- тому, хто пише, допомогти чітко викладати свої думки в письмовій формі.

В українській пунктуації вживають такі розділові знаки:

крапка — .

кома — ,

знак питання — ?

знак оклику — !

двокрапка — :

тире — —

дужки — ()

лапки — « »

крапка з комою — ;

три крапки — ...

Помилка, пов'язана з порушеннями правил пунктуації, називається **пунктуаційною**.